ΟΜΙΛΟΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ
ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΚΙ.ΝΕ.ΤΕ.

ΘΕΜΑΤΙΚΟΣ ΦΑΚΕΛΟΣ

«*ΤΟ ΟΛΟΚΑΥΤΩΜΑ ΚΑΙ Η ΠΟΛΗ ΜΟΥ*»

Παναγιώτης Γατσωτής
Μαρία Φραγκουλάκη
2022

Περιεχόμενα

	σελίδα
1. Εισαγωγή	3
2. Στόχοι	3
3. Ιστορικό πλαίσιο	4
4. Βασικό ερευνητικό ερώτημα	5
5. Μεθοδολογία, μέσα και υλικά	6
6. Επισημάνσεις για εκπαιδευτικούς	6
7. – Φύλλο εργασίας 1: Το «Ολοκαύτωμα»	8
– Φύλλο εργασίας 2: Η μακρά διάρκεια της παρουσίας των Εβραίων στον ελλαδικό χώρο	10
– Φύλλο εργασίας 3: Η Ισραηλιτική κοινότητα της Αθήνας	13
– Φύλλο εργασίας 4: Β Παγκόσμιος Πόλεμος και οι Εβραίοι στην Αθήνα	16
– Φύλλο εργασίας 5: Οι εκτοπισμοί στα ναζιστικά στρατόπεδα	25
– Φύλλο εργασίας 6: Η ζωή μετά τον Β’ Παγκόσμιο Πόλεμο	29
– Φύλλο εργασίας 7: Μνημεία και μνήμη	31
8. Αποτίμηση-αναστοχασμός	33
9. Μεταγνωστικές δραστηριότητες	34
10. Παράρτημα. Επιπλέον προτεινόμενες δραστηριότητες ανά φύλλο εργασίας	35
11. Αναφορές σε βιβλιογραφία-δικτυογραφία	36
12. Προτάσεις για περαιτέρω μελέτη	39

Εξώφυλλο: Μνημείο- Μουσείο Άουσβιτς, φωτογραφίες από προσωπικό αρχείο Μαρίας Φραγκουλάκη

Εισαγωγή

Με τον όρο «Ολοκαύτωμα» αναφερόμαστε στη σχεδιασμένη, συστηματική - μεθοδική, προγραμματισμένη, γραφειοκρατικά οργανωμένη, βιομηχανικού τύπου εξόντωση των Εβραίων από τους Ναζί, κυρίως κατά τα έτη 1942-1944 («Τελική Λύση»). Αλλά η περίοδος του Ολοκαυτώματος ξεκινάει με την άνοδο των Ναζί στην εξουσία το 1933, εκτείνεται μέχρι το τέλος του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου το 1945, ενώ ως τέλος μπορεί να θεωρηθεί το 1948, όταν ιδρύθηκε το κράτος του Ισραήλ.[1]

Οι Ναζί επιδίωξαν την εξόντωση των Εβραίων στις περιοχές που κατείχαν. Σχεδίαζαν ακόμη την εξόντωση των Εβραίων της Βρετανίας, της Ιρλανδίας, της Σουηδίας και της Τουρκίας. Οι Εβραίοι δεν ήταν ο μοναδικός στόχος των Ναζί. Ακολουθούν οι Ρομά, οι Σίντι, σλαβικοί πληθυσμοί (κυρίως Πολωνοί), αιχμάλωτοι πολέμου (κυρίως Σοβιετικοί), άτομα με σωματικές ή διανοητικές ανεπάρκειες και αναπηρίες, ομοφυλόφιλοι, μάρτυρες του Ιεχωβά, αντιφρονούντες (κομμουνιστές, σοσιαλιστές, συνδικαλιστές, αντιστασιακοί, «ηττοπαθείς» Γερμανοί) και «ακοινώνητοι» (“a-socials”).

Εναλλακτικά προς τον όρο «Ολοκαύτωμα» (υποδηλώνει την έννοια της θυσίας), χρησιμοποιούνται οι όροι «γενοκτονία Εβραίων» ή «εβραιοκτονία» ή «Σοά»[2] (Shoah = καταστροφή). Με τα ιδεολογικά αίτια του Ολοκαυτώματος συνδέονται περισσότερο ο ρατσισμός και ο αντισημιτισμός. Τα αίτια της ανόδου των Ναζί στην εξουσία συνδέονται με την κρίση της οικονομίας και των δημοκρατικών καθεστώτων στο Μεσοπόλεμο (1919-1939), καθώς και με τις επιθυμίες των ηττημένων του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου για αλλαγή των σε βάρος τους συνθηκών.

Η μελέτη και διδασκαλία του Ολοκαυτώματος, ως γεγονότος στο ιστορικό του πλαίσιο, που έχει επηρεάσει το παρόν των σύγχρονων κοινωνιών, τιμά τα εκατομμύρια θύματα, διασώζοντας τη μνήμη τους, αλλά και συμβάλλει στην αποτροπή μελλοντικών γενοκτονιών («Ποτέ ξανά»), καθώς με γνώση, κριτική σκέψη και ενσυναίσθηση φωτίζει τα αναγνωριστικά χαρακτηριστικά των μηχανισμών που τέθηκαν σε λειτουργία.

Στόχοι

Ο θεματικός φάκελος **«Το Ολοκαύτωμα και η πόλη μου»** αποσκοπεί στον εμπλουτισμό της σχολικής ιστορικής αφήγησης, ώστε να διαπιστώσουν οι μαθητές και οι μαθήτριες τη μακρά παρουσία εβραϊκών κοινοτήτων στον ελλαδικό χώρο μέσα από τη γνωριμία τους με στιγμιότυπα της εβραϊκής ζωής, να κατανοήσουν ότι το Ολοκαύτωμα συνδέεται με την ελληνική ιστορία σε επάλληλα επίπεδα μελέτης (τοπικό, εθνικό, διεθνές), καθώς και να ευαισθητοποιηθούν σχετικά με ζητήματα διατήρησης και σεβασμού των τόπων μνήμης.

1Βλ. *Εγκυκλοπαίδεια του Ολοκαυτώματος* για ένα σύντομο σχετικό άρθρο και χάρτες. Βλ. *IHRA* για «το Ολοκαύτωμα και άλλες γενοκτονίες». Αναλυτικότερα βλ. το άρθρο της Μ. Βασιλικού στο πρόγραμμα *Μνήμες από την Κατοχή στην Ελλάδα*.

2«Shoah είναι η εβραϊκή λέξη για την "καταστροφή". Ο όρος αυτός συγκεκριμένα σημαίνει τη δολοφονία σχεδόν έξι εκατομμυρίων Εβραίων στην Ευρώπη από τη ναζιστική Γερμανία και τους συνεργάτες της κατά τη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου. Οι αγγλόφωνες χώρες χρησιμοποιούν συνηθέστερα τη λέξη Holocaust, η οποία στα ελληνικά σημαίνει "θυσία δια πυρός"». Πηγή: https://bit.ly/3BejQie. Ανάκτηση 12/2/2022.

Ο θεματικός φάκελος συνάπτεται με το ισχύον πρόγραμμα σπουδών Ιστορίας (ΦΕΚ Β΄ 5233/11-11-2021) και συγκεκριμένα με τη διδακτική ενότητα «Ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος και η Ελλάδα» (σ. 67489), και προορίζεται για εφαρμογή στη Γ' Γυμνασίου.

Ο σχετικός στόχος του παραπάνω προγράμματος σπουδών («Να κατανοήσουν τα αίτια και τις επιπτώσεις του Ολοκαυτώματος») πλαισιώθηκε από μία δέσμη αναλυτικών συμπληρωματικών στόχων που συνδέουν τη μαθησιακή διαδικασία με σύγχρονους ιστοριογραφικούς προσανατολισμούς, με την ιστορική μέθοδο, τη δημοκρατική πολιτειότητα και την ιστορική κουλτούρα. Οι συμπληρωματικοί στόχοι διέπουν εγκάρσια, αλλού περισσότερο αλλού λιγότερο, το διδακτικό υλικό που παρατίθεται, καθώς και τις σχετικές με αυτό δραστηριότητες.

Ειδικότερα, οι μαθητές και οι μαθήτριες επιδιώκεται:

- Να αποκτήσουν αντίληψη του γεωγραφικού χώρου, του ιστορικού χρόνου, των προσώπων, των συναφών με το θέμα πρωτογενών και δευτερογενών ιστορικών εννοιών.
- Να ασκηθούν στην έρευνα πηγών, ώστε να εντοπίζουν, να συγκρίνουν, να επαληθεύουν στοιχεία και να απαντούν τεκμηριωμένα σε ερευνητικά ερωτήματα.
- Να εξοικειωθούν με διαδικασίες αξιολόγησης των πληροφοριών που αντλούν από πολυτροπικές πηγές, αναπτύσσοντας δεξιότητες οπτικού και ψηφιακού γραμματισμού.
- Να κατανοήσουν την αξία του σεβασμού της ετερότητας και να υιοθετήσουν ανάλογη στάση ζωής.
- Να κατανοήσουν τη συμβολή της ανάληψης ενεργού ρόλου για την προστασία της ανθρώπινης αξιοπρέπειας.
- Να ευαισθητοποιηθούν απέναντι στην ιστορική μνήμη, την ανάδειξη και τη διατήρησή της.

Ιστορικό πλαίσιο

Εβραϊκή παρουσία στον ελλαδικό χώρο μαρτυρείται από την αρχαιότητα. Στον Ωρωπό Αττικής έχει βρεθεί επιγραφή από το 300-250 π.Χ., η οποία αναφέρεται στην απελευθέρωση ενός Ιουδαίου δούλου. Στους Δελφούς, στο ναό του Απόλλωνα και στο Θησαυρό των Αθηναίων, βρέθηκαν τέσσερις επιγραφές με ανάλογο περιεχόμενο, ενώ στη Δήλο εντοπίστηκαν αρχιτεκτονικά κατάλοιπα κτηρίου που ταυτίστηκε με Συναγωγή, την αρχαιότερη συναγωγή των Ιουδαίων στη διασπορά, δηλαδή στους τόπους όπου μετανάστευσαν φεύγοντας από την πατρίδα των προγόνων τους.

Κατά τη διάρκεια ανασκαφής στο χώρο της αρχαίας αγοράς στην Αθήνα το 1977 εντοπίστηκε ένα θραύσμα από πεντελικό μάρμαρο με εγχάρακτη τη μενορά (επτάφωτη λυχνία) και ένα φύλλο φοινικιάς ή χουρμαδιάς (λουλάβ).

Στη ρωμαϊκή περίοδο παρατηρείται αύξηση του εβραϊκού πληθυσμού, η οποία συνεχίζεται και στα βυζαντινά χρόνια.

Κατά τον 12ο αιώνα μ.Χ. ο περιηγητής Βενιαμίν της Τουδέλης,[3] ραβίνος από την Ισπανία που ταξίδεψε στην Ανατολή, ανέφερε την ύπαρξη εβραϊκών οικογενειών και κοινοτήτων σε πολλές πόλεις, ενώ κοινότητες υπήρχαν και στα μεγαλύτερα νησιά. Πρόκειται για Εβραίους που μιλούσαν ελληνικά και έγραφαν τη γλώσσα με το εβραϊκό αλφάβητο, για το λόγο αυτό αποκαλούνταν Ρωμανιώτες.

3 Βενιαμίν εκ Τουδέλης, 1994: 34-35, 50, 63. Υποσημείωση 20 στο: Λουδάρου, 2017: 14.

Μετά το 1492 μ.Χ. Εβραίοι από την Ιβηρική χερσόνησο (Ισπανία και Πορτογαλία) αναγκάζονται να εγκαταλείψουν τον τόπο τους. Οι βασιλείς Φερδινάνδος και Ισαβέλα με το διάταγμα της Αλάμπρας υποχρεώνουν τους Εβραίους σε φυγή, αν δεν ασπαστούν το χριστιανισμό. Χιλιάδες Εβραίοι έρχονται προς την Ανατολή, εγκαθίστανται στα εδάφη της Οθωμανικής αυτοκρατορίας κατά τον 15ο και 16ο αιώνα και ιδρύουν νέες κοινότητες ή ενισχύουν τις ήδη υπάρχουσες. Λόγω της προέλευσής τους αποκαλούνται Σεφαραδίτες (Σεφαράδ = Ισπανία), ομιλούν μια ισπανοεβραϊκή διάλεκτο, τη λεγόμενη λαντίνο.

Στα εδάφη του ελληνικού κράτους μετά την ίδρυσή του και στη διάρκεια του 19ου αιώνα, οι Εβραίοι υπολογίζονται περίπου σε 10.000, ενώ μετά τους Βαλκανικούς πολέμους και την προσάρτηση εδαφών με τη συνθήκη του Βουκουρεστίου (Αύγουστος 1913) ανέρχονταν στις 100.000. Ζούσαν σε διάφορες ελληνικές πόλεις, οργανωμένοι σε κοινότητες.

Από το 1882 ως το 1920 οι εβραϊκές κοινότητες της Ελλάδας αναγνωρίστηκαν ως νομικά πρόσωπα δημοσίου δικαίου (νόμος 2456/1920, ΦΕΚ Α' 173/2-8-1920).

Στον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, στη διάρκεια της Κατοχής, οι Γερμανοί εφάρμοσαν σχέδιο αφανισμού του εβραϊκού πληθυσμού με τη σύλληψη και μεταφορά του σε στρατόπεδα καταναγκαστικής εργασίας και εξόντωσης.

Αν και ο υπολογισμός των θυμάτων του Ολοκαυτώματος στηρίζεται σε πλήθος στοιχείων, οι αριθμοί επικαιροποιούνται κάτω από το φως νέων ευρημάτων.

Σχετικά με την Ελλάδα, το ποσοστό εξόντωσης θεωρείται από τα υψηλότερα στην Ευρώπη. Στη μελέτη του ιστορικού Χάγκεν Φλάισερ,[4] αναφέρεται ότι σε πληθυσμό περίπου 70.000-72.000 Ελληνοεβραίων (μαζί με τα Δωδεκάνησα), εκτοπίστηκαν 58.885 και επέστρεψαν από τα στρατόπεδα 2.000.[5]

Από τον διωγμό γλίτωσαν όσοι κατάφεραν να κρυφτούν με την βοήθεια χριστιανών συμπολιτών τους, με την προστασία από την Αντίσταση ή την ένταξή τους σε αντιστασιακές ομάδες είτε με τη διαφυγή τους στη Μέση Ανατολή.

Μετά τον πόλεμο οι περισσότερες κοινότητες διαλύθηκαν.

Σήμερα στην Ελλάδα ζουν περίπου 5.000 Εβραίοι.

Βασικό ερευνητικό ερώτημα

➔ Συνδέεται το Ολοκαύτωμα με την πόλη μου, και πώς;

❖ Ως μελέτη περίπτωσης, θα γίνει λόγος για το Ολοκαύτωμα κυρίως σε σχέση με την πόλη της Αθήνας.

Επιμέρους ερωτήματα

1. Τι σημαίνει «Ολοκαύτωμα»; Τι οδήγησε σε αυτό;
2. Αναφέρεται ιστορική παρουσία Εβραίων στον ελλαδικό χώρο;
3. Πώς ζούσαν οι Εβραίοι στην πόλη μου; (Μελέτη περίπτωσης η Αθήνα του 20ού αιώνα).
4. Ποιες ήταν οι συνθήκες για τους Εβραίους της Αθήνας στη διάρκεια της ναζιστικής κατοχής;
5. Πώς γίνονταν οι εκτοπισμοί στα ναζιστικά στρατόπεδα;

4 Φλάισερ, Χάγκεν (1995). *Στέμμα και Σβάστικα, τόμος Β΄*, κεφ. 2. Αναφέρεται από τη Βαρών-Βασάρ (2012).

5 Το Κεντρικό Ισραηλιτικό Συμβούλιο δίνει επισήμως τα στοιχεία: προπολεμικός πληθυσμός 77.377, μεταπολεμικός 10.226. Πηγή: Βαρών-Βασάρ (2012). «Η γενοκτονία των Ελλήνων Εβραίων από τους Ναζί (1943-44)», στο: *Η Ανάδυση μιας δύσκολης μνήμης. Κείμενα για τη γενοκτονία των Εβραίων*..

6. Πώς ήταν η ζωή για τους Εβραίους μετά την απελευθέρωση της Αθήνας από τους Γερμανούς;
7. Υπάρχουν στην πόλη μου μνημεία για το Ολοκαύτωμα; Πού βρίσκονται; Πότε κατασκευάστηκαν;

Μεθοδολογία, μέσα και υλικά

Προτείνεται η συνεργατική μάθηση κατά την πορεία της διδασκαλίας με εφαρμογή της διερευνητικής και της ανακαλυπτικής μεθόδου. Επιδιώκεται οι μαθητές και οι μαθήτριες, σε εργασία κατά ομάδες με φύλλα εργασίας, να συμμετέχουν ενεργά και να ανταποκρίνονται ανάλογα με τις δυνατότητες και τα ενδιαφέροντά τους σε ένα πλαίσιο διαφοροποιημένης διδασκαλίας. Κάθε φύλλο εργασίας περιλαμβάνει σύντομη ιστορική αφήγηση και εξυπηρετεί ένα επιμέρους ερώτημα, για την απάντηση του οποίου κάθε ομάδα ασχολείται με διαφορετική δραστηριότητα. Μετά την παρουσίαση στην ολομέλεια του υλικού που συγκεντρώθηκε, δίνεται ένα θέμα συζήτησης που λειτουργεί ως γέφυρα για την μετάβαση στο επόμενο φύλλο εργασίας.

Επιπλέον, υπάρχει η δυνατότητα της βιωματικής προσέγγισης, καθώς προτείνονται δραστηριότητες που προσφέρονται για επίσκεψη σε τόπο μνήμης.

Στον θεματικό φάκελο εφαρμόζεται η πρόταση για τη διδασκαλία του Ολοκαυτώματος σύμφωνα με την οποία οι μαθητές και οι μαθήτριες προσεγγίζουν το γεγονός γνωρίζοντας την εβραϊκή ζωή στη μακρά ιστορική της παρουσία έως πριν τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, κατά τη διάρκειά του, αλλά και μετά, συστηματικά αποφεύγοντας τη χρήση εικόνων και περιγραφών με σκληρό και βίαιο περιεχόμενο.

Η αποτίμηση των μαθησιακών αποτελεσμάτων προκύπτει τόσο κατά την πορεία διδασκαλίας μέσα από τις δραστηριότητες παραγωγής προφορικού και γραπτού λόγου όσο και με επιπλέον δραστηριότητες αναστοχασμού, ενώ η ανάπτυξη μεταγνωστικών δεξιοτήτων, όπως η κριτική σκέψη και η αυτοαξιολόγηση, ελέγχονται με ανάλογες δραστηριότητες.

Επίσης, προτείνονται επιμέρους στοιχεία του θεματικού φακέλου τα οποία μπορούν να αξιοποιηθούν για τη δημιουργία σεναρίου και την παραγωγή ολιγόλεπτου βίντεο-μικρής ταινίας .

Κατά την υλοποίηση του θεματικού φακέλου απαιτείται σύνδεση με το διαδίκτυο και πρόσβαση σε ηλεκτρονικούς υπολογιστές. Γι’ αυτό ενδείκνυται η αξιοποίηση του Εργαστηρίου Πληροφορικής της σχολικής μονάδας ή κατάλληλα εξοπλισμένου χώρου.

Επισημάνσεις για εκπαιδευτικούς

Οι προτεινόμενες δραστηριότητες-ερωτήσεις στα φύλλα εργασίας είναι ενδεικτικές και οι εκπαιδευτικοί έχουν τη δυνατότητα να επιλέξουν ποιες από αυτές και σε ποιο βαθμό θα χρησιμοποιήσουν τελικά. Μπορούν να τροποποιήσουν τις προτεινόμενες δραστηριότητες ή να επινοήσουν άλλες δικές τους, προκειμένου είτε να επεξεργαστούν τις επιλεγμένες ιστορικές πηγές είτε άλλες, με σκοπό να ανταποκριθούν καλύτερα στις κλίσεις, τα ενδιαφέροντα και τις ικανότητες των μαθητών-μαθητριών τους, αλλά και στα ενδιαφέροντα των ίδιων.

Για σημεία που επιδέχονται περαιτέρω διερεύνηση προτείνονται κατάλληλες πηγές πληροφόρησης μέσα από υποσημειώσεις, παραπομπές ή / και υπερσυνδέσμους στο βασικό κείμενο.

Έχει γίνει συστηματική προσπάθεια, επίσης, να συμπεριληφθούν στις προτάσεις κιναισθητικές δραστηριότητες, κατάλληλες για παιδιά με μαθησιακές δυσκολίες. Την ίδια σκοπιμότητα εξυπηρετεί η πυκνή χρήση πολυτροπικού υλικού. Ως προς τη μορφή απόκρισης εκ μέρους των παιδιών κατά τις δραστηριότητες, αυτή μπορεί να διαφοροποιείται (προφορική, γραπτή, σχέδιο), ανάλογα με τις ιδιαίτερες δυνατότητες και κλίσεις τους.

Σε όσα κείμενα δεν αναφέρεται η πηγή, αυτά έχουν συνταχθεί από τους δημιουργούς του φακέλου.

Φύλλα εργασίας

Φύλλο εργασίας 1: Το «Ολοκαύτωμα»

Ομάδα Α

- Στη φωτογραφία εδώ απεικονίζεται η έπαυλη στο Βάνζεε (προάστιο του Βερολίνου) όπου αποφασίστηκε η «Τελική Λύση» (ο όρος εξηγείται στην Εισαγωγή) σε διάσκεψη ανώτερων ναζί αξιωματούχων (20 Ιανουαρίου 1942). Σήμερα η έπαυλη είναι μουσείο και τόπος μνήμης.

File: Haus der Wannsee-Konferenz 02-2014.jpg - Wikimedia Commons

  - Ποια χαρακτηριστικά του όρου «Ολοκαύτωμα» (ο όρος εξηγείται στην Εισαγωγή) σάς έρχονται στη σκέψη με αφορμή την απόφαση αυτή;
  - Μπορείτε να αναφέρετε δύο (τουλάχιστον) βασικές ιδέες-αντιλήψεις που οδήγησαν τους ναζί αξιωματούχους να αποφασίσουν την «Τελική Λύση»;

Ομάδα Β

- Να χρησιμοποιήσετε την «Αναζήτηση» της Εγκυκλοπαίδειας του Ολοκαυτώματος, για να εξηγήσετε το νόημα του όρου «Ολοκαύτωμα».
  - Κατά την αναζήτηση αυτή θα δείτε πολλές φωτογραφίες. Να διαλέξετε μία που να συνδέεται είτε με τα αίτια είτε με τις συνέπειες του Ολοκαυτώματος και να εξηγήστε γιατί την διαλέξατε και με ποιο αίτιο ή συνέπεια του Ολοκαυτώματος συνδέεται.
- Συμπληρωματικά για τον ορισμό του όρου «Ολοκαύτωμα», μπορεί να αξιοποιηθεί το 1ο μέρος (εισαγωγή) σχετικού βίντεο[6], με ελληνικούς υπότιτλους, από τον ιστότοπο του Yad Vashem.

Ομάδα Γ

- Να χρησιμοποιήσετε την «Αναζήτηση» της Εγκυκλοπαίδειας του Ολοκαυτώματος, για να προσδιορίσετε το νόημα του όρου «ρατσισμός».
  - Γνωρίζετε άλλες περιπτώσεις ρατσισμού, πέρα από αυτόν των Ναζί;

6 Τι είναι Ολοκαύτωμα (yadvashem.org)

Ομάδα Δ

- Να χρησιμοποιήσετε την «Αναζήτηση» της Εγκυκλοπαίδειας του Ολοκαυτώματος, για να προσδιορίσετε το νόημα του όρου «αντισημιτισμός».
    - Κατά την αναζήτηση αυτή θα δείτε πολλές φωτογραφίες. Να διαλέξετε μία που σας έκανε εντύπωση και να εξηγήσετε πώς συνδέεται με τα αίτια του Ολοκαυτώματος.

Παρουσίαση στην ολομέλεια. Συζήτηση:

- Στο σχολικό βιβλίο του μαθήματος της Ιστορίας στη Γ΄ Γυμνασίου των Λούβη-Ξιφαρά θα δείτε μία φωτογραφία με τη λεζάντα «Ξανθά Γερμανόπουλα εμφανίζονται να χαίρονται καθώς Εβραιόπουλα μαζί με τον δάσκαλό τους (αποδίδονται σαν καρικατούρες) διώχνονται από σχολείο (εικόνα από σχολικό βιβλίο της ναζιστικής Γερμανίας)». Να συζητήσετε με άξονες τα παρακάτω ερωτήματα:

2. Ξανθά Γερμανόπουλα εμφανίζονται να χαίρονται καθώς Εβραιόπουλα μαζί με τον δάσκαλό τους (αποδίδονται σαν καρικατούρες) διώχνονται από σχολείο (εικόνα από σχολικό βιβλίο της ναζιστικής Γερμανίας).

    - Ποιο αίτιο/αίτια του Ολοκαυτώματος αποτυπώνεται / αποτυπώνονται στην εικόνα;
    - Με ποιο τρόπο η εικόνα προλέγει αυτό που συνέβη στο Ολοκαύτωμα; (Εικόνα του 1936 από βιβλίο-έκθεμα του Εβραϊκού Μουσείου Λονδίνου σύμφωνα με τις πληροφορίες της Wikimedia).

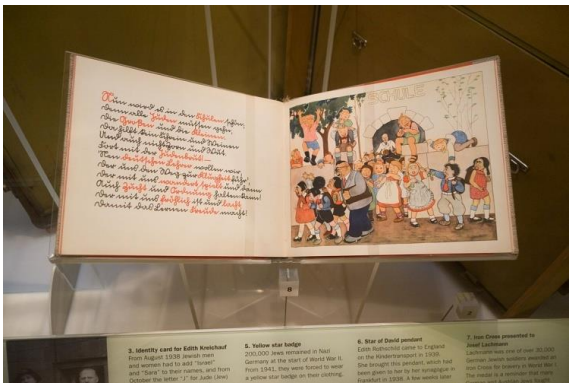

Φύλλο εργασίας 2: Η μακρά διάρκεια της παρουσίας των Εβραίων στον ελλαδικό χώρο

Χάρτης 1

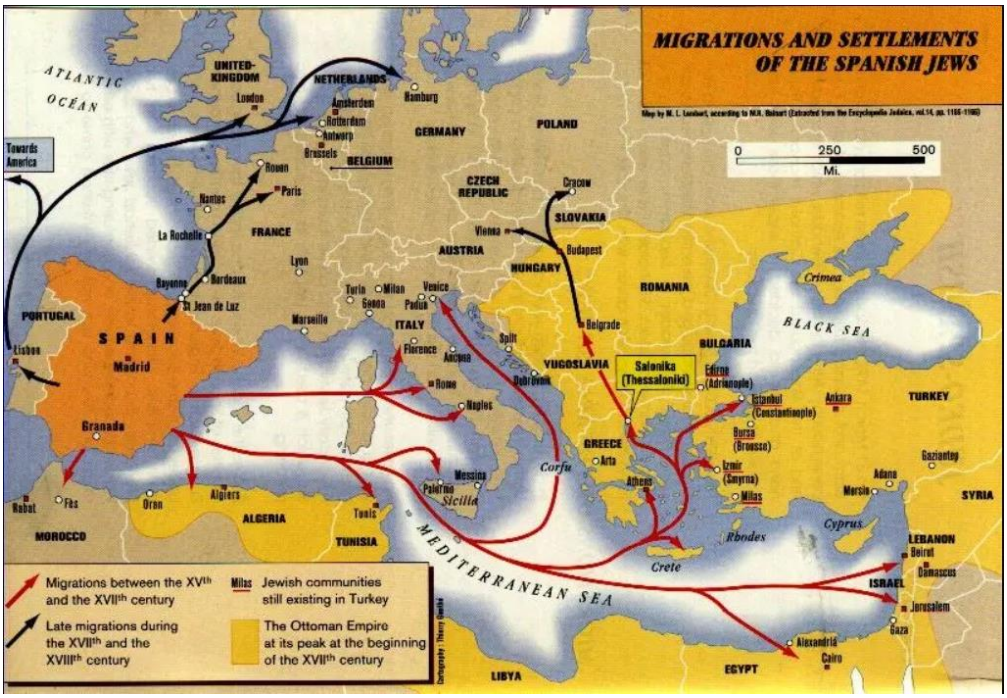

Περιοχές εγκατάστασης Εβραίων μετά την εκδίωξή τους από την Ισπανία κατά το 15ο αιώνα. Ανάρτηση στον ιστότοπο Μηχανή του χρόνου.Ανάκτηση 14/2/2022

Χάρτης 2

Κατανομή Ρωμανιωτών και Σεφαραδιτών Εβραίων στο χώρο της Ελλάδας και της ανατολικής Θράκης. Αποτελεί μέρος του άρθρου του Νίκου Σταυρουλάκη με τίτλο «Οι Εβραίοι της Ελλάδας», δημοσιευμένο το 1996 στο περιοδικό *Επτά Ημέρες* της εφ. *Καθημερινή*. Ανάκτηση από το anemourion 14/2/2022.

Ομάδα Α

- Αφού παρατηρήσετε τον χάρτη 1, να γράψετε ένα σύντομο κείμενο, εξηγώντας σε ποιες περιοχές εγκαταστάθηκαν οι Εβραίοι που εκδιώχθηκαν από την Ιβηρική χερσόνησο τον 15ο αι. μ.Χ.

Ομάδα Β

- Αφού παρατηρήσετε τον χάρτη 2, να καταγράψετε σε ποιες περιοχές του ελλαδικού χώρου κατοικούσαν Ρωμανιώτες και σε ποιες Σεφαραδίτες Εβραίοι.

Ομάδα Γ

- Σε σχετική ιστοσελίδα του Εβραϊκού Μουσείου Ελλάδος, στην ψηφιακή παρουσίαση, θα βρείτε φωτογραφίες επιλεγμένων αρχαιολογικών και ιστορικών τεκμηρίων. Να επιλέξετε μία αυτές που αναφέρονται στη νεότερη ιστορική περίοδο και να σχολιάσετε τις σκηνές που αποτυπώνονται στη φωτογραφία.

Ομάδα Δ

- Να υποθέσετε ότι είστε ο Σόλομον, η Λούνα, η Εσθήρ, ο Νισσήμ, ηλικίας 14 χρόνων, μέλη εβραϊκών οικογενειών που ζουν στο Τολέδο της Ισπανίας το 1492. Παρακολουθείτε τις ετοιμασίες για την αναγκαστική φυγή από την πόλη και συζητάτε μεταξύ σας για τα ζητήματα που απασχολούν τις οικογένειές σας και τα συναισθήματά σας. Να παρουσιάσετε ένα απόσπασμα αυτών των συζητήσεων.

Παρουσίαση στην ολομέλεια. Συζήτηση

- Ακούστε ένα παραδοσιακό σεφαραδίτικο τραγούδι. Σε ποια γλώσσα είναι οι στίχοι; Σε ποιες περιοχές θα ήταν περισσότερο γνωστό;

Φύλλο εργασίας 3: Η ισραηλιτική[7] κοινότητα της Αθήνας

Η κοινότητα στο ανεξάρτητο ελληνικό κράτος συγκροτήθηκε μετά το 1834, και πυρήνας της ήταν λίγες οικογένειες Ασκεναζίμ Εβραίων -δηλαδή με καταγωγή από την Κεντρική Ευρώπη- που ακολούθησαν τον βασιλιά Όθωνα και εγκαταστάθηκαν στην πόλη μετά την ανακήρυξή της ως πρωτεύουσα.

Η Αθήνα προσείλκυσε Εβραίους και από άλλες περιοχές της χώρας, ιδιαίτερα μετά τους Βαλκανικούς πολέμους. Πριν την έναρξη του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, ο εβραϊκός πληθυσμός της πόλης ήταν περίπου 3.000, στην πλειοψηφία τους Σεφαραδίτες και Ρωμανιώτες.

Οι πλέον εύποροι ήταν οι Ασκεναζίτες, ενώ οι Σεφαραδίτες ήταν μικρομαγαζάτορες, παλαιοπώλες και πλανόδιοι πωλητές.

Ομάδα Α: Συγκρότηση. Κατοικίες, επαγγέλματα, η παρουσία στην πόλη

Στην ιστοσελίδα του Εβραϊκού Μουσείου Ελλάδος εδώ πατήστε το πλήκτρο «Δείτε την Ψηφιακή Παρουσίαση». Από τις φωτογραφίες που θα δείτε,να παρατηρήσετε προσεκτικά την 3η στη σειρά, με τη λεζάντα «Η οικογένεια Γιουσουρούμ, αρχές 20ου αιώνα, Φωτογραφικό Αρχείο ΕΜΕ».

Αφού παρατηρήσετε τη φωτογραφία παρακάτω, να συζητήσετε για τα εξής:

1. Τι καταλαβαίνετε για τις σχέσεις, τα συναισθήματα και τις διαθέσεις των εικονιζομένων;
2. Γιατί δημιουργήθηκε η φωτογραφία αυτή;
3. Ποια στοιχεία της φωτογραφίας δείχνουν ότι πρόκειται για άλλη εποχή;

Ομάδα Β: Συγκρότηση. Κατοικίες, επαγγέλματα, η παρουσία στην πόλη

Να διαβάσετε το άρθρο του Νίκου Βατόπουλου (Καθημερινή 25.10.2015) και ακούστε το podcast (4'-7') με τίτλο «Ο Ισαάκ Γιουσουρούμ και οι Εβραίοι της Αθήνας» του LiFO.

7 Ισραηλίτης: Αυτός που κατάγεται από τον Ισραήλ (στην Παλαιά Διαθήκη ο Ιακώβ άλλαξε το όνομά του σε Ισραήλ), αυτός που ασπάζεται την εβραϊκή θρησκεία, ο εβραίος. Ο όρος χρησιμοποιείται επίσημα από το ελληνικό κράτος όπως δηλώνεται και στο ΦΕΚ Α΄ 173/2-8-1920. Δεν πρέπει να συγχέεται με τη λέξη Ισραηλινός που είναι ο πολίτης του κράτους του Ισραήλ.

Το παραμύθι των Γιουσουρούμ Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ (kathimerini.gr)

Μπορείτε να απαντήσετε στα παρακάτω;

1. Σε ποιο μέρος της Αθήνας βρισκόταν η εβραϊκή κοινότητα σύμφωνα με τις πληροφορίες του άρθρου;
2. Έχετε ακούσει τη λέξη «Γιουσουρούμ» άλλη φορά; Αν ναι, με τι νόημα;
    - Πώς συνδέεται το νόημα αυτό με την ιστορία των Εβραίων της Αθήνας;

Ομάδα Γ: Χώροι λατρείας

Για τις θρησκευτικές ανάγκες της κοινότητας λειτουργούν έως σήμερα δυο Συναγωγές στην οδό Μελιδώνη στο Θησείο: Η πρώτη Συναγωγή, η ρωμανιώτικη «Ετς Χαγίμ» (δέντρο της ζωής) χτίστηκε το 1904 και το 1935 ακριβώς απέναντι η σεφαραδίτικη «Μπεθ Σαλώμ» (οίκος της Ειρήνης).

Αφού διαβάσετε το άρθρο του Νίκου Βατόπουλου (Καθημερινή 12.10.2014), να απαντήσετε στις ερωτήσεις:

1. Ποια είναι η εβραϊκή θρησκευτική εορτή για την οποία γίνεται η λειτουργία;
2. Με βάση τις πληροφορίες του παραπάνω άρθρου και των σχετικών ιστοσελίδων του Εβραϊκού Μουσείου και της Ισραηλιτικής Κοινότητας Αθηνών να περιγράψετε τις δυο Συναγωγές με ένα σύντομο κείμενο στο πλαίσιο της δημιουργίας ενός Οδηγού για τους επισκέπτες. Ποιες εικόνες θα επιλέγατε για τον Οδηγό αυτό;
3. Μπορείτε να σχεδιάσετε μια όψη της Συναγωγής και να γράψετε μια συνοδευτική λεζάντα;
4. Αν προγραμματίζατε μία διδακτική επίσκεψη στη Συναγωγή, τι θα θέλατε να παρατηρήσετε από κοντά;

Ομάδα Δ: Εκπαίδευση

Από το 1890 λειτουργούσε θρησκευτικό σχολείο στην περιοχή του Ψυρρή (οδός Ήβης) σε οίκημα που στέγαζε μια πρόχειρη συναγωγή, και χρέη δασκάλου εκτελούσε ο ραβίνος.

Το 1923 λειτούργησε δημόσιο δημοτικό σχολείο, σύμφωνα με το άρθρο 5 του νόμου 2456/1920 (ΦΕΚ Α 173/2-8-1920), που έδινε τη δυνατότητα στις κοινότητες να ιδρύουν εκπαιδευτήρια στα οποία θα διδάσκονταν στα ελληνικά όχι μόνον η ελληνική γλώσσα αλλά και η Ιστορία, η Γεωγραφία και τα Φυσικομαθηματικά από εκπαιδευτικό προσωπικό που θα διορίζονταν όπως και στα άλλα δημόσια σχολεία. Η γλώσσα διδασκαλίας των υπολοίπων μαθημάτων ήταν επιλογή της κοινότητας.

Το δημοτικό σχολείο στεγάστηκε αρχικά στο χώρο της Συναγωγής Έτς Χαγίμ και αργότερα σε δημόσιο κτήριο στην οδό Ερυσίχθονος στα Πετράλωνα έως το 1960.[8]

Στη συνέχεια η κοινότητα ίδρυσε ιδιωτικό δημοτικό σχολείο, το οποίο

8 Για το σχολείο αυτό βλέπε τον σχετικό φάκελο («Ένα εβραϊκό σχολείο στην Κατοχή») σε ιστοσελίδα της πλατφόρμας τηλεκπαίδευσης του Εβραϊκού Μουσείου Ελλάδος.

λειτουργεί έως σήμερα στο Ψυχικό.

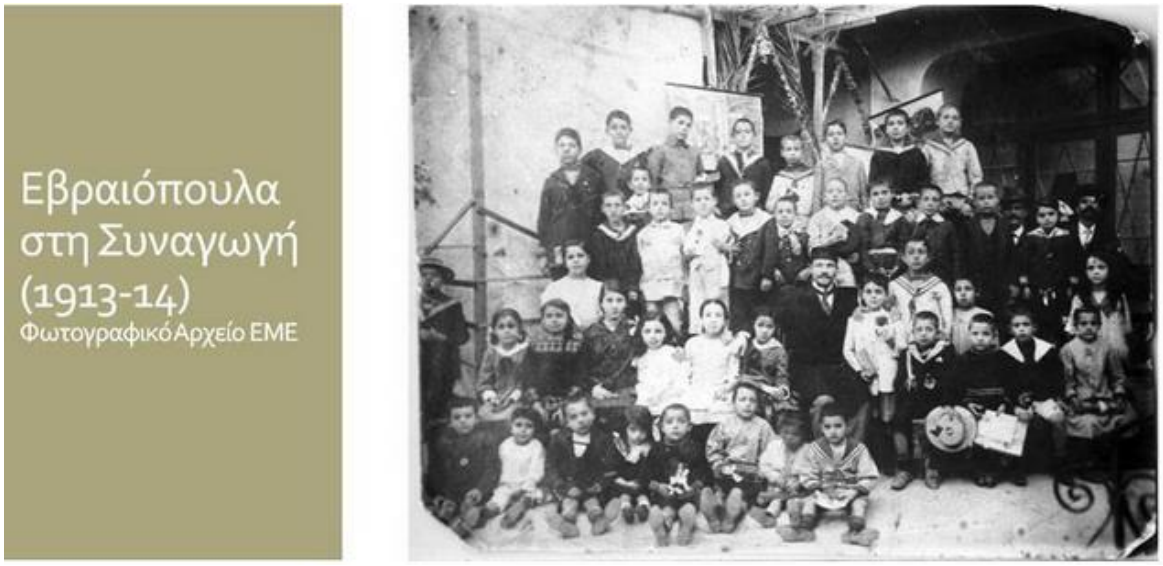

Η παραπάνω φωτογραφία προέρχεται από το αρχείο του Ε.Μ.Ε. και χρησιμοποιήθηκε (01΄.50΄΄-03΄.10΄΄) σε διάλεξη της Αλεξάνδρας Πατρικίου στο Ίδρυμα Μποδοσάκη (31.01.2019) με θέμα «Ένας μικρόκοσμος στο κέντρο της Αθήνας: Το δημόσιο εβραϊκό σχολείο (1940-47)».

1. Τι παρατηρείτε για το περιβάλλον, τον αριθμό, το φύλο, την ηλικία, την αμφίεση και τη στάση των εικονιζομένων;
2. Γιατί, νομίζετε, δημιουργήθηκε αυτή η φωτογραφία;
3. Ποια είναι η αξία της φωτογραφίας ως ιστορικής μαρτυρίας;
4. Σε ποιες περιπτώσεις βγάζουμε σήμερα τέτοιες φωτογραφίες;
5. Να χρησιμοποιήσετε έναν σύγχρονο χάρτη, για να εντοπίσετε την οδό όπου βρίσκονται και σήμερα οι Συναγωγές, την οδό όπου ήταν το θρησκευτικό σχολείο και την οδό όπου λειτουργούσε το εβραϊκό δημόσιο δημοτικό σχολείο.
6. Μπορεί κάποιος-κάποια από εσάς, να ζωγραφίσει μία από τις μορφές της φωτογραφίας;

Παρουσίαση στην ολομέλεια:

- Με βάση τα παραπάνω, να παρουσιάσετε πώς ζούσαν οι Εβραίοι της Αθήνας πριν από τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο: Σε ποιες γειτονιές κατοικούσαν, σε ποιο σχολείο φοιτούσαν τα παιδιά, με ποια επαγγέλματα ασχολούνταν συνήθως οι ενήλικες, πού ασκούσαν τη θρησκευτική λατρεία τους;

Φύλλο εργασίας 4: Ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος και οι Εβραίοι στην Αθήνα

Ομάδα Α: Η Αθήνα ως τόπος διάσωσης

Αρκετές εβραϊκές οικογένειες από διάφορες πόλεις της Ελλάδας, που είχαν την οικονομική δυνατότητα ή τόλμη και διορατικότητα, μετακινήθηκαν προς την Αθήνα από την αρχή της Κατοχής. Το μέγεθος της πόλης προσέφερε δυνατότητες εγκατάστασης σε συνθήκες ανωνυμίας, τουλάχιστον στην αρχή. Επιπλέον, η πρωτεύουσα και τα προάστιά της βρισκόταν υπό ιταλική διοίκηση, και οι Ιταλοί για διάφορους λόγους δεν εφάρμοσαν αντιεβραϊκά μέτρα.

Καθώς η Κατοχή προχωρούσε, έφθαναν οι πληροφορίες για την τύχη των Εβραίων στη Βόρειο Ελλάδα, και επειδή οι Γερμανοί πίεζαν για λήψη μέτρων και στην Αθήνα, ο αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός και ο διευθυντής της Αστυνομίας Άγγελος Έβερτ με τη βοήθεια υπαλλήλου του Μητρώου του Δήμου Αθηναίων συνέβαλαν στη διάσωση Εβραίων με βαπτίσεις και εγγραφή τους στα μητρώα ως χριστιανών ή και με την έκδοση ταυτοτήτων με χριστιανικά ονόματα.

Μετά τη συνθηκολόγηση της Ιταλίας, τον Σεπτέμβριο 1943, οι Γερμανοί άρχισαν τις πιέσεις προς την ισραηλιτική κοινότητα. Αρκετές οικογένειες για να αντιμετωπίσουν τον κίνδυνο της σύλληψης αναγκάστηκαν να διασκορπιστούν σε διαφορετικές συνοικίες της πόλης και τα μέλη τους να κρυφτούν χωριστά. Σημαντικό ρόλο στη σωτηρία τους διαδραμάτισε η βοήθεια από τους χριστιανούς γείτονες, αν και δεν έλειψαν εκείνοι που κατέδωσαν Εβραίους στους Γερμανούς. Αρκετά παιδιά νηπιακής και πρωτοσχολικής ηλικίας έζησαν πολλούς μήνες με ξένες οικογένειες, με χριστιανικά ονόματα, και έπρεπε να συνηθίσουν να κρατούν μυστική την πραγματική τους ταυτότητα.[9] Λίγοι άνδρες εντάχθηκαν σε αντιστασιακές οργανώσεις.

Η κατάσταση άλλαξε δραματικά τον Μάρτιο 1944.

Αφού διαβάσετε το παραπάνω κείμενο και με στοιχεία από μαρτυρίες (πηγές 1-3), να απαντήσετε στις ερωτήσεις:

1. Γιατί αποφάσισαν οι οικογένειες να εγκαταλείψουν την πόλη που ζούσαν ή να φυγαδεύσουν μέλη τους;
2. Ποιο ρόλο έπαιξε η οικονομική τους κατάσταση στην υλοποίηση της απόφασης;

Πηγή 1

«Από τα πολύ παιδικά μου χρόνια θυμάμαι λίγα πράγματα και γεγονότα. Ένα από αυτά ήταν το μαύρο ταξί της φυγής μας προς τη … σωτηρία. Όταν κηρύχτηκε ο πόλεμος ήμουν τριών χρόνων. Μέναμε στην Καβάλα, σ΄ένα μεγάλο διώροφο σπίτι με δυο κήπους και πανοραμική θέα προς τη θάλασσα. Και έτσι απολαμβάναμε όλες τις ανέσεις της εποχής εκείνης. Ο πατέρας μας ήταν Διευθυντικό στέλεχος σε μια μεγάλη καπνεμπορική Επιχείρηση (…). Όταν οι Γερμανοί άρχισαν να κατηφορίζουν προς τα Βαλκάνια, ο πατέρας μας σκέφτηκε ότι για μας τους Εβραίους η μόνη οδός σωτηρίας ήταν η φυγή μας προς την Αθήνα (…). Στο μαύρο ταξί, λοιπόν μπήκε όλη η οικογένεια».

Αλέξανδρος Σιμχά, *Τα χαμένα χρόνια*, Αθήνα 2003, αυτοέκδοση, σσ. 7-8.

9 Εκπαιδευτικό υλικό για την καθημερινή ζωή των Εβραίων στην Κατοχή θα βρείτε σε ιστοσελίδα του Ε.Μ.Ε.

Πηγή 2

«Το 1942 –σύμφωνα με διήγηση του πατέρα μου– καθώς μια ημέρα περπατούσε στο δρόμο, συναντήθηκε με έναν φίλο του χριστιανό, που εργαζόταν στην Γκεστάπο. Αυτός, χωρίς να γυρίσει να τον κοιτάξει, τον προέτρεψε να εγκαταλείψει το νησί, γιατί οι Γερμανοί ετοίμαζαν κάτι πολύ κακό για τους Εβραίους. Το δίλημμα για την οικογένεια ήταν μεγάλο. Ο πατέρας μου δεν ήταν κοσμοπολίτης, δεν ήξερε ξένες γλώσσες και τα ταξίδια του ήταν ελάχιστα. Η μητέρα μου, αντίθετα, είχε γαλλική μόρφωση, μιας και είχε αποφοιτήσει από τη σχολή καλογριών, ενώ παράλληλα είχε πτυχίο στο πιάνο από το Ωδείο. Τους ήταν αδιανόητο να σκεφτούν τη φυγή τους στη Μέση Ανατολή. Έτσι, το 1942 η τετραμελής οικογένειά μου επιβιβάστηκε σε ένα μικρό καΐκι που μετέφερε χαρούπια. Οι μοναδικές μου μνήμες από το ταξίδι αυτό ήταν η εμπειρία μου από τη γεύση του χαρουπιού, που για πρώτη φορά αντίκριζα, και επίσης η απογοήτευσή μου, όταν σε ένα νησί, όπου είχαμε σταματήσει, προσπαθούσα να πιάσω με τα χέρια μου τα ψάρια που έφταναν μέχρι την ακτή και έκλαιγα, γιατί δεν το κατάφερνα».

Ιωσήφ Βεντούρας, *IBBUR, Οι Εβραίοι της Κρήτης 1900-1950*, εκδόσεις Μελάνι, 2018, σ. 50.

Πηγή 3. Απόσπασμα από τη «Βιογραφία του Μωρίς Σαλτιέλ»

«Το 1942 έρχομαι από την Αθήνα όπου σπούδαζα για διακοπές στη Θεσσαλονίκη. (…) Κάποτε οι Γερμανοί καλούν τους άνδρες Εβραίους στην Πλατεία Ελευθερίας. Ήταν η αρχή του τέλους. Ο μπαμπάς Φαλτσής μας είχε προειδοποιήσει ότι η Γερμανική Επιτροπή που οργάνωνε τον διωγμό κατέβαινε προς την Ελλάδα. Ο πατέρας δεν το πήρε στα σοβαρά.

Εκείνο που έκανε ήταν να στείλει σιγά σιγά εμπορεύματα σε πελάτες που τους είχε εμπιστοσύνη, στην Αθήνα. Αποφασίσαμε αμέσως να διαφύγω στην Αθήνα. Πήγα πρώτα μέσω ενός μικρού σιδηροδρόμου που έβγαζε από Θεσσαλονίκη στο Σταυρό Χαλκιδικής (…). Είχα σκοπό να βρω καΐκι να πάω προς νότια (…). Κάποιοι με υποπτεύθηκαν και ο Βασίλης με συμβουλεύει να γυρίσω πίσω. (…) Ο πατέρας τότε πληρώνει έναν σιδηροδρομικό να με προωθήσει στη Λάρισα (…). Φθάνω κάποτε στη Λάρισα και από κει στην Αθήνα και πηγαίνω στου Φαλτσή.

Λεόν Σαλτιέλ (επιμέλεια) (2018). *Μη με ξεχάσετε*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια, σσ. 84-85

Ομάδα Β: Η Αθήνα ως τόπος διάσωσης

Αρκετές εβραϊκές οικογένειες από διάφορες πόλεις της Ελλάδας, που είχαν την οικονομική δυνατότητα ή τόλμη και διορατικότητα, μετακινήθηκαν προς την Αθήνα από την αρχή της Κατοχής. Το μέγεθος της πόλης προσέφερε δυνατότητες εγκατάστασης σε συνθήκες ανωνυμίας, τουλάχιστον στην αρχή. Επιπλέον, η πρωτεύουσα και τα προάστιά της βρισκόταν υπό ιταλική διοίκηση, και οι Ιταλοί

για διάφορους λόγους δεν εφάρμοσαν αντιεβραϊκά μέτρα.

Καθώς η Κατοχή προχωρούσε, έφθαναν οι πληροφορίες για την τύχη των Εβραίων στη Βόρειο Ελλάδα, και επειδή οι Γερμανοί πίεζαν για λήψη μέτρων και στην Αθήνα, ο αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός και ο διευθυντής της Αστυνομίας Άγγελος Έβερτ με τη βοήθεια υπαλλήλου του Μητρώου του Δήμου Αθηναίων συνέβαλαν στη διάσωση Εβραίων με βαπτίσεις και εγγραφή τους στα μητρώα ως χριστιανών ή και με την έκδοση ταυτοτήτων με χριστιανικά ονόματα.

Μετά τη συνθηκολόγηση της Ιταλίας, τον Σεπτέμβριο 1943, οι Γερμανοί άρχισαν τις πιέσεις προς την ισραηλιτική κοινότητα. Αρκετές οικογένειες για να αντιμετωπίσουν τον κίνδυνο της σύλληψης αναγκάστηκαν να διασκορπιστούν σε διαφορετικές συνοικίες της πόλης και τα μέλη τους να κρυφτούν χωριστά. Σημαντικό ρόλο στη σωτηρία τους διαδραμάτισε η βοήθεια από τους χριστιανούς γείτονες, αν και δεν έλειψαν εκείνοι που κατέδωσαν Εβραίους στους Γερμανούς. Αρκετά παιδιά νηπιακής και πρωτοσχολικής ηλικίας έζησαν πολλούς μήνες με ξένες οικογένειες, με χριστιανικά ονόματα, και έπρεπε να συνηθίσουν να κρατούν μυστική την πραγματική τους ταυτότητα.[10] Λίγοι άνδρες εντάχθηκαν σε αντιστασιακές οργανώσεις

Η κατάσταση άλλαξε δραματικά τον Μάρτιο 1944.

Η πλαστή ταυτότητα του δικηγόρου Αλφρέδου Κοέν με το όνομα 'Παύλος Πανόπουλος'.

(Πηγή: https://xyzcontagion.wordpress.com/2012/01/29/synergasia-me-enthemata-ebraioi-athinas/). Ανάκτηση 25/5/2022

Αφού μελετήσετε το κείμενο «Η Αθήνα ως τόπος διάσωσης», τις μαρτυρίες (παρακάτω πηγές 4-5) και την εικόνα (πηγή 6), να απαντήσετε στις ερωτήσεις:

1. Πώς κρίνετε τις ενέργειες του αρχιεπισκόπου Δαμασκηνού;
2. Να εξηγήσετε τι σημαίνει η φράση «κρυμμένο παιδί-εβραιόπαιδο της Κατοχής». Σε ποιους-ποιες αναφέρεται; Εκτός από όσα ενδεχομένως ξέρετε ή μπορείτε να

10 Εκπαιδευτικό υλικό για την καθημερινή ζωή των Εβραίων στην Κατοχή θα βρείτε σε ιστοσελίδα του Ε.Μ.Ε.

υποθέσετε για το θέμα, πληροφορίες αντλούνται –μεταξύ πολλών άλλων πηγών– από:

- σχετική έκθεση του Ε.Μ.Ε.,
- ιστοσελίδα του προγράμματος Μνήμες από την Κατοχή στην Ελλάδα,
- ιστοσελίδα της Εγκυκλοπαίδειας του Ολοκαυτώματος (USHMM).

Πηγή 4

«Μέσα σὲ ἀπόλυτη μυστικότητα, βαφτίζομε ἑβραίους στὴν Ἀρχιεπισκοπή. Ὁ Ἀρχιεπίσκοπος μὲ μεγάλο προσωπικό του κίνδυνο, κάνει μιὰ τεράστια προσπάθεια νὰ σώση ὅσους μπορεῖ. Συνεννοήθηκε μὲ τὸν Παναγιώτη Χαλδέζο τοῦ Δήμου Ἀθηναίων. Αὐτὸς ἔχει ἀνοίξει ἰδιαίτερο δημοτολόγιο καὶ μετὰ τὴ βάφτιση, τοὺς δίνει πιστοποιητικὰ ὅτι εἶναι ἕλληνες Χριστιανοί».

Μαρτυρία Ιωάννας Τσάτσου. Πηγή: Έκθεση του Ε.Μ.Ε.

Πηγή 5

«Εν τω μεταξύ κυκλοφόρησε μια φήμη, ότι αν βαφτιζόμασταν Χριστιανοί και προμηθευόμασταν νέες ταυτότητες με την ένδειξη Χ.Ο. θα γλυτώναμε τους διωγμούς και τις συνέπειές τους. Σ΄αυτήν τη φήμη ο πατέρας μας δεν δίστασε ούτε στιγμή (…). Οι καλοί μας γείτονες Γ.Μ., Γ.Ρ., Π.Θ. ανέλαβαν να μας βοηθήσουν σε όλη τη διαδικασία. Επειδή όμως έπρεπε να γίνουν τα πράγματα με τον πιο πειστικό τρόπο, βαλθήκαμε να μάθουμε τις βασικότερες χριστιανικές προσευχές. Εγώ σαν μικρότερος το έβρισκα διασκεδαστικό και επειδή ήμουν ακόμη σε ηλικία με πολύ καθαρό μυαλό, μέσα σε 2-3 μέρες είχα μάθει το Πιστεύω και το Πάτερ ημών χωρίς να ξέρω καν να διαβάζω. Τ΄ αδέλφια μου τα έμαθαν πιο δύσκολα από μένα, αλλά για σκεφτείτε τους γονείς μας, οι οποίοι δυσκολεύονταν ακόμη και να μιλήσουν Ελληνικά».

Αλέξανδρος Σιμχά, *Τα χαμένα χρόνια*, Αθήνα 2003, αυτοέκδοση, σσ. 17-18.

Πηγή 6

Παρακάτω, πρώτα η αληθινή και μετά η ψεύτικη ταυτότητα του Ασέρ Δαβίδ:

Πηγή: Έκθεση του Ε.Μ.Ε.

Ομάδα Γ: Διωγμός - σύλληψη - Χαϊδάρι - εκτοπισμός στο Άουσβιτς

- Διαβάστε προσεκτικά την παρακάτω διαταγή του Γερμανού διοικητή (Αθήνα, 7 Οκτωβρίου 1943) στο πρωτοσέλιδο της εφημερίδας *Ελεύθερον Βήμα*. Παρατίθεται σε ιστοσελίδα του Εβραϊκού Μουσείου Ελλάδας. Για τη γλωσσική εξομάλυνσή της μπορείτε να χρησιμοποιήσετε το Λεξικό της κοινής νεοελληνικής. Στη συνέχεια απαντήστε στις ερωτήσεις-δραστηριότητες που ακολουθούν.

ΔΙΑΤΑΓΗ

1) Άπαντες οι εις την περιοχήν Γερμανικής Διοικήσεως ευρισκόμενοι Εβραίοι οφείλουν να μεταβούν ανυπερθέτως εις τας μονίμους κατοικίας των, όπου παρέμενον την 1-6-1943.
2) Απαγορεύεται εις τους Εβραίους να εγκαταλείπουν την μόνιμον κατοικίαν των ή να αλλάσσουν κατοικίαν.
3) Οι εις τας Αθήνας και τα προάστια ευρισκόμενοι Εβραίοι υποχρεούνται όπως προσερχόμενοι εντός 5 ημερών εις την εβραϊκήν θρησκευτικήν κοινότητα Αθηνών, εγγραφούν εις τα εκεί μητρώα. Κατά την εγγραφήν οφείλουν να δηλώσουν την μόνιμον κατοικίαν των. Εις τας εκτός των Αθηνών περιοχάς η δήλωσις πρέπει να διενεργηθεί εις τα αρμόδια ελληνικά δημοτικά ή κοινοτικά γραφεία.
4) Εβραίοι, μη συμμορφούμενοι προς τας διαταγάς ταύτας, θα τυφεκίζωνται. Μη Εβραίοι, οι οποίοι αποκρύπτουν Εβραίους, παρέχουν αυτοίς καταφύγιον ή βοηθούν αυτούς, όπως δραπετεύσουν, θα μεταφέρωνται εις στρατόπεδα συγκεντρώσεως εφ' όσον δεν επιβάλλεται εις αυτούς έτι βαρυτέρα ποινή.

5) Οι ξένης υπηκοότητος Εβραίοι οφείλουν να παρουσιαστούν την 18-10-1943 και ώραν 8ην εις την εβραϊκήν θρησκευτικήν κοινότητα Αθηνών και εγγραφούν εκεί, υποβάλλοντες τα πιστοποιητικά της υπηκοότητάς των. Εκτός των Αθηνών η δήλωσις θα γίνεται προς τας ανωτέρω μνημονευομένας ελληνικάς αρχάς.
6) Η εβραϊκή θρησκευτική κοινότης Αθηνών ορίζεται με άμεσον ισχύν, ως μόνη αντιπρόσωπος των συμφερόντων όλων των εν Ελλάδι Εβραίων. Αύτη οφείλει να καταρτίσει άνευ αναβολής συμβούλιον γερόντων και να επιληφθή της δράσεώς της. Περαιτέρω οδηγίαι δοθήσονται εν δέοντι χρόνω.
7) Μετά την εγγραφήν, άπαντες οι υπερβαίνοντες το 14ον έτος της ηλικίας των άρρενες Εβραίοι οφείλουν να παρουσιάζωνται ημέραν παρ' ημέραν εις τας άνω αναφερομένας υπηρεσίας.
8) Απαγορεύεται εις τους Εβραίους να διέρχωνται από τας οδούς και τας δημοσίας πλατείας από της 17.00 μέχρι της 7.00 ώρας.
9) Εφιστάται η προσοχή των ελληνικών αστυνομικών αρχών όπως ελέγχουν αυστηρότατα την εκτέλεσιν της άνω διαταγής και συλλαμβάνουν πάραυτα τους παραβαίνοντας αυτήν Εβραίους ή τα πρόσωπα εκείνα τα οποία υποβοηθούν αυτούς όπως παραβούν την διαταγήν αυτήν.
10) Εβραίος υπό την έννοιαν της διαταγής ταύτης θεωρείται πας όστις κατάγεται εκ τριών τουλάχιστον Εβραίων την φυλήν προπατόρων, χωρίς εν προκειμένω να λαμβάνεται υπ' όψιν το θρήσκευμα, εις το οποίον ούτος ανήκει νυν.

Εν Αθήναις, τη 3 Οκτωβρίου 1943.

Ο ανώτατος αρχηγός των Ταγμάτων Ασφαλείας και της αστυνομίας Ελλάδος

[υπογρ.] ΣΤΡΟΟΠ

Διοικητής Ταξιαρχίας Ταγμάτων Ασφαλείας και υποστράτηγος της Αστυνομίας

- α) Ποια περιοριστικά μέτρα των Ναζί, σε βάρος των Εβραίων της Αθήνας, αναφέρονται στην παραπάνω διαταγή; β) Για ποιο λόγο ή λόγους αποφασίστηκαν τα μέτρα αυτά;

Ομάδα Δ

1. Αφού διαβάσετε τις μαρτυρίες Α και Β παρακάτω, να καταγράψετε τις πληροφορίες σχετικά με τη σύλληψη και τον εκτοπισμό των Εβραίων στην Αθήνα.

Α. «Στις 24 Μαρτίου του '44 ξαφνικά ειδοποίησαν όλους τους Εβραίους να παρουσιαστούν στη Συναγωγή. Τους είπαν ότι θα τους δώσουν τρόφιμα για το Πέσσαχ (εβραϊκό Πάσχα) και αυτοί παρουσιάστηκαν. Εκεί πήγε και η μάνα μου και ο πατέρας μου και η γιαγιά μου. Ήμουν στο σπίτι με την μάνα μου και μια από τις κόρες της αδερφής της μαμάς μου την Σόλιντ που ήταν συνομήλικη με την αδερφή μου. Και ξαφνικά ήρθε ένας αστυνομικός της περιοχής και είπε στην μητέρα μου ότι έπρεπε να τον ακολουθήσει γιατί είχε εντολή από τους Γερμανούς να την συλλάβει. Η μητέρα μου είπε εντάξει και άρχισε να ετοιμάζει τα ρούχα τα δικά μου, τα δικά της και της αδερφής μου. Αμήχανος ο αστυνομικός την ρώτησε αν ξέρει που θα την πήγαινε. Η μαμά μου απάντησε πως δεν ξέρει "αλλά, όπου και να με πάτε, θα πρέπει να πάρω και τα παιδιά μου" είπε. "Κοιτάξτε να δείτε αν είναι καλά εκεί που θα σας πάνε, εντάξει να πάρετε και τα παιδιά σας. Αν όμως δεν είναι καλά εκεί που θα σας πάνε αφήστε τα παιδιά σας εδώ. Αφού λοιπόν δεν ξέρετε το δρομολόγιο, αφήστε τα εδώ" της εξήγησε ο αστυνομικός».

Βικτωρία Μονίνα Μπενουζίλιο. Πηγή: Ανάρτηση (30.1.2022) στο ethnos.gr. Ανάκτηση 5/2/2022.

Β. «(…) Κατά τα τέλη Μαρτίου, τα λουτρά του Στρατοπέδου γέμισαν από ομοθρήσκους τούς οποίους είχαν μαζέψει οι Γερμανοί από την συναγωγήν. Τότες καταλάβαμε πως η ώρα είχε πια σημάνει δια μας. Επρόκειτο να μας στείλουν σε στρατόπεδα του εξωτερικού. Και πράγματι, τις 2 Απριλίου 1944 μας φορτώσανε δια τον σταθμόν του Ρουφ, δια μιαν άγνωστον διεύθυνσιν».

Πηγή: Μαρσέλ Νατζαρή, *Χειρόγραφα 1944-1947*, Αλεξάνδρεια 2018, σ. 65.

2. Να παρατηρήσετε τη χειρόγραφη ημερομηνία στο σημείωμα παρακάτω. Μπορείτε να υποθέσετε τις συνθήκες κάτω από τις οποίες γράφτηκε; Ο συντάκτης του δεν γύρισε από το στρατόπεδο στο οποίο εκτοπίστηκε.

Διαβάστε εδώ πώς έλαβε το σημείωμα η οικογένειά του που γλίτωσε τη σύλληψη.

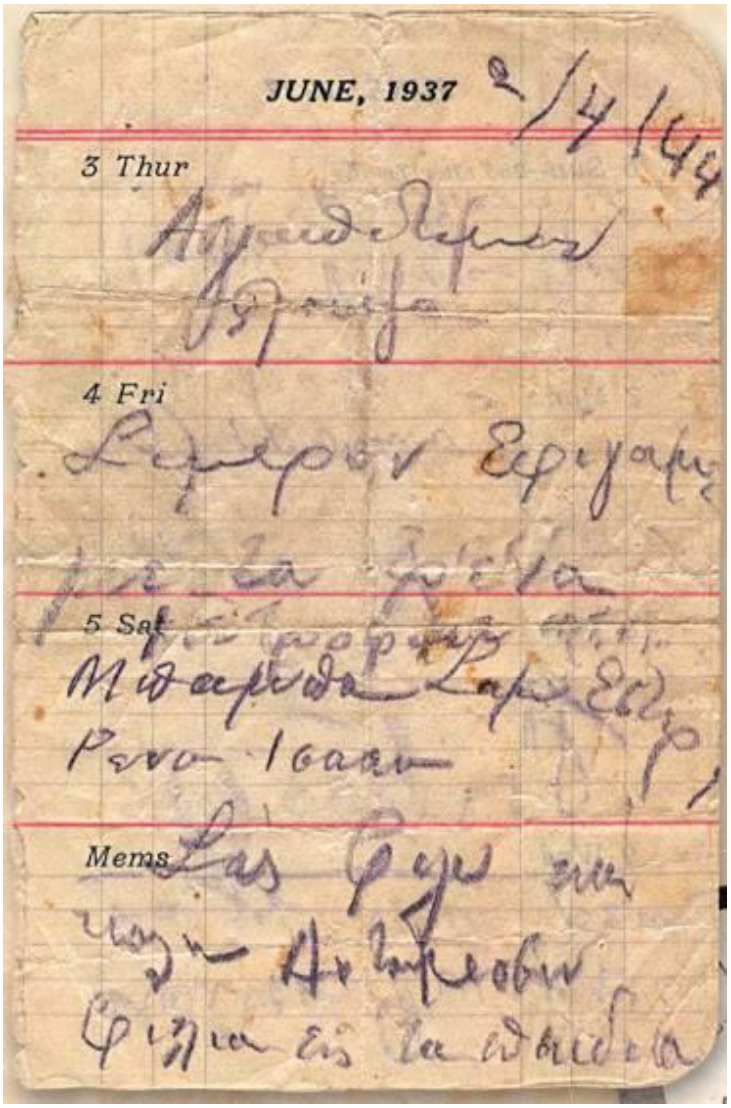

Αγαπητή μου Λουίζα
Σήμερον εφύγαμε με τα τρένα
[…]* … με Μποχώρ, Μπαμπά Σαμ, Εστερ, Ρένα, Ισαάκ.
Σας φιλώ και καλή Αντάμωσιν.
Φιλιά εις τα παιδιά»

Πηγή: XYZ Contagion. Ανάκτηση 5/2/2022

Παρουσίαση στην Ολομέλεια. Συζήτηση

- Στη διάρκεια του διωγμού των Εβραίων βρέθηκαν Χριστιανοί συμπολίτες πρόθυμοι να βοηθήσουν στη διάσωσή τους, παρά τον κίνδυνο και χωρίς οικονομικό όφελος.[11] Να συζητήσετε τη σημασία της στάσης τους.

11 "Δίκαιοι των Εθνών", τιμητικός τίτλος που απονέμεται από το ίδρυμα Yad Vashem εκ μέρους του Ισραηλινού κράτους (https://righteous.yadvashem.org/). Μέχρι το 2019 ο κατάλογος περιείχε τα ονόματα 355 μη Εβραίων Ελλήνων.

Μπλοκ 15, στρατόπεδο Χαϊδαρίου,2015, οι δυο όψεις του κτηρίου (φωτογραφίες από προσωπικό αρχείο Μαρίας Φραγκουλάκη). Δεξιά της εισόδου αναθηματική πλάκα. Τόπος μνήμης ηρώων και μαρτύρων εθνικής αντίστασης 1943-44.

Μπλοκ 15, στρατόπεδο Χαϊδαρίου, 2021, μετά τις εργασίες συντήρησης (φωτογραφία από προσωπικό αρχείο Μαρίας Φραγκουλάκη). Τον Ιούνιο 2021 τοποθετήθηκε δεύτερη αναθηματική πλάκα, με κείμενο σε ελληνικά και αγγλικά, αριστερά της εισόδου στο κτήριο. Τόπος μνήμης του εγκλεισμού και των βασανιστηρίων σε βάρος Εβραίων της Αθήνας και άλλων περιοχών της Δυτικής και Νότιας Ελλάδας το 1944, πριν τη μεταφορά τους στα ναζιστικά στρατόπεδα εξόντωσης.

Φύλλο εργασίας 5: Οι εκτοπισμοί στα ναζιστικά στρατόπεδα

Ομάδα Α΄

- Διαβάστε προσεκτικά το παρακάτω απόσπασμα. Προέρχεται από το βιβλίο του Steven Bowman (2009). *The Agony of Greek Jews, 1940-1945*. Stanford, California: Stanford University Press, σ. 92. Το βιβλίο είναι στα αγγλικά και το απόσπασμα μεταφράστηκε στα ελληνικά με τη χρήση της online μεταφραστικής μηχανής DeepL Translate και διασκευάστηκε για να απλουστευθεί.

[Τα τρένα του θανάτου]

Η εικοστή[12] ελληνική μεταφορά αναχώρησε από την Αθήνα στις 2 Απριλίου και έφτασε στο Άουσβιτς στις 11 Απριλίου 1944. Αποτελούνταν από 1.500 Εβραίους από την Αθήνα και άλλες ηπειρωτικές πόλεις της πρώην ιταλικής ζώνης. Τριακόσιοι είκοσι άνδρες είχαν τους αριθμούς[13] μεταξύ 182440-182759 μαζί με 113 γυναίκες, των οποίων οι αριθμοί δεν έχουν ανακτηθεί από το ανεπίσημο αρχείο των κρατουμένων (πιθανόν οι αριθμοί 76856-77183). Οι υπόλοιποι, στους οποίους περιλαμβάνονταν 1.067 άνδρες, αφανίστηκαν με αέρια. Ο Ερρίκος Σεβίλιας (αρ. 182699) περιγράφει αυτή τη μεταφορά στα απομνημονεύματά του, αν και κάνει λάθος στην ημερομηνία άφιξης. Ο Δανιήλ Μπενχαμίας (αρ. 182477) υπηρέτησε στο Sonderkommando,[14] αλλά ευτυχώς επέζησε από τον πόλεμο και κατέγραψε τη μαρτυρία του. Περίπου 150 έως 200 άνδρες από αυτή τη μεταφορά επιστρατεύτηκαν στο Sonderkommando, μεταξύ των οποίων ο Ζοζέφ Ζακάρ (αρ. 182739), ο Γιαακόβ Γκαμπαί (αρ. 182569), ο αδελφός του Ντάριο, ο Σαούλ Σαζάν (αρ. 182527) και ο Λέων Κοέν (αρ. 182492). Ο Ντίνο Ντανιέλ (αριθ. 182543) από τη Βέροια μεταφέρθηκε στο μπλοκ 19.[15]

- Σημειώστε σε έναν πίνακα με τρεις στήλες: Από το παραπάνω κείμενο: (1) Τι γνωρίζατε ήδη; (2) Τι σας έκανε εντύπωση; (3) Για ποια σημεία θα θέλατε να μάθετε περισσότερα;

Γνωρίζω ήδη:	Μου έκανε εντύπωση:	Θέλω να μάθω περισσότερα:

12 Κατά τη διάρκεια της Κατοχής έγιναν είκοσι δύο (22) συνολικά μεταφορές Ελλήνων Εβραίων κρατουμένων με τα «τρένα του θανάτου» προς τα ναζιστικά στρατόπεδα της Πολωνίας. Δεκαεννέα (19) από τη Θεσσαλονίκη και τρεις (3) από την Αθήνα. Πηγή το βιβλίο του Θωμά Σίδερη (2019). *Τα τρένα της σιωπής.*.

1313 Για τους «αριθμούς» δείτε εδώ.

1414 Ειδικό σώμα κρατουμένων με αποστολή τη μεταφορά των θανατωθέντων από τους θαλάμους αερίων (χώρος εξόντωσης) στα κρεματόρια (χώρος αποτέφρωσης των πτωμάτων). Περισσότερες πληροφορίες εδώ. Για μαρτυρίες επιζώντων Ελλήνων Εβραίων Sonderkommando, βλ. Σλόμο Βενέτσια (2008). *Sonderkommando. Μέσα από την κόλαση των θαλάμων αερίων*. Μαρσέλ Νατζαρή (2018). *Χειρόγραφα 1944-1947. Από τη Θεσσαλονίκη στο Ζοντερκομάντο του Άουσβιτς*.

15 Το «μπλοκ 19» του Άουσβιτς ήταν ένας χώρος ανάρρωσης κρατουμένων - τμήμα ενός εκτεταμένου δικτύου νοσοκομειακής περίθαλψης στα ναζιστικά στρατόπεδα. Ωστόσο, σε τέτοιους «χώρους περίθαλψης» ξεκίνησαν τα πειράματα σε ανθρώπους. Για παράδειγμα, επικεφαλής της νοσοκομειακής μονάδας των Ρομά στο στρατόπεδο του Μπίρκεναου ήταν ο διαβόητος γιατρός Γιόζεφ Μένγκελε, που κατέληξε επικεφαλής όλων των νοσοκομείων και αναρρωτηρίων εκεί. Πηγή: Ιστοσελίδα του Μνημείου και Μουσείου του Άουσβιτς-Μπίρκεναου.

Ομάδα Β

- Από τον ιστότοπο της Εγκυκλοπαίδειας του Ολοκαυτώματος, δείτε εδώ χάρτες με τα ναζιστικά στρατόπεδα και εδώ πληροφορίες, χάρτη, εικόνα και μαρτυρία (στα αγγλικά) για τα τρένα που χρησιμοποιήθηκαν κατά τους εκτοπισμούς Εβραίων στα ναζιστικά στρατόπεδα.
    - Με βάση τα παραπάνω στοιχεία εξηγήστε με δικά σας λόγια τι ακριβώς έκαναν οι Ναζί με τα «τρένα του θανάτου»;

Ομάδα Γ

- Το πιο γνωστό, ίσως, από τα ναζιστικά στρατόπεδα ήταν αυτό του Άουσβιτς. Να περιηγηθείτε είτε στην Εγκυκλοπαίδεια του Ολοκαυτώματος (εδώ και εδώ) είτε στον ιστότοπο του Μουσείου-Μνημείου Άουσβιτς (εδώ). Διαλέξτε μία φωτογραφία από τις όψεις και τα στιγμιότυπα του στρατοπέδου που σας έκανε εντύπωση και τη θεωρείτε σημαντική ως ιστορική μαρτυρία.
    - Δικαιολογήστε την επιλογή σας: Γιατί σας έκανε εντύπωση; Γιατί τη θεωρείτε σημαντική ως ιστορική μαρτυρία;

Ομάδα Δ

- Στην ιστοσελίδα της Wikimedia Commons και στο άρθρο της Μαρίας Νικολαΐδου στο ertnews.gr με τίτλο «Εισιτήριο 3ης θέσης, αριθμός 16201 – Ο εκτοπισμός των Ελλήνων Εβραίων με τα τρένα της σιωπής» (16.3.2022) υπάρχουν σχετικές με το θέμα φωτογραφίες.
  Αφού τις παρατηρήσετε:
    - Περιγράψτε τα τρένα που χρησιμοποιήθηκαν για τον εκτοπισμό Ελλήνων Εβραίων από την Αθήνα στο Άουσβιτς.
    - Μπορείτε να σχεδιάσετε ή να ζωγραφίσετε ένα τέτοιο τρένο;
    - Συζητήστε γιατί μερικοί εκτοπισμένοι πέθαναν κατά τη διάρκεια της μεταφοράς τους με τα τρένα αυτά.

Μνημείο-Μουσείο Άουσβιτς 2 - Μπίρκεναου (φωτογραφία από προσωπικό αρχείο Μαρίας Φραγκουλάκη)

Ολομέλεια. Συζήτηση:

- Υποθέστε ότι θέλετε να εξηγήσετε σε κάποιον-κάποια που δεν γνωρίζει, πώς έγινε ο εκτοπισμός Ελλήνων Εβραίων από την Αθήνα στο Άουσβιτς. Μιλήστε για τον τόπο συγκέντρωσης, τη διαδρομή, τις συνθήκες.
    - Συζητήστε για το αν είναι καταλληλότερη λέξη η «μεταφορά» ή ο «εκτοπισμός», για να αποδώσει το θέμα που διερευνήσατε. Για το ακριβές νόημα των όρων μπορείτε να χρησιμοποιήσετε το διαδικτυακό Λεξικό της Κοινής Νεοελληνικής.

Τα ναζιστικά στρατόπεδα στο έδαφος της κατεχόμενης Πολωνίας, φωτογραφία από την έκθεση στο Μουσείο-Μνημείο Άουσβιτς 1 (φωτογραφία από προσωπικό αρχείο Μαρίας Φραγκουλάκη).

Φύλλο εργασίας 6: Η ζωή μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο

Ομάδα Α

1. Να διαβάσετε τις δυο μαρτυρίες (Α και Β παρακάτω) για την 12η Οκτωβρίου 1944, ημέρα απελευθέρωσης της Αθήνας.[16] Πώς μπορείτε να εξηγήσετε τη διαφορετική εικόνα που αποτυπώνουν;

Α. «Την άλλην ημέραν, 12 Οκτωβρίου 1944, αφού εβεβαιώθημεν ότι δεν εκινδύνευε πλέον η ζωή μας, ελάβαμεν πολλοί Εβραίοι, σχεδόν ασυναίσθητα, κατεύθυνσιν προς την οδόν Μηλιδώνη. Εμοιάζαμε όλοι σαν θαλασσοδαρμένοι και σαν ναυαγοί. Άλλοι είμεθα σκελετωμένοι από την πείναν, άλλοι αντιθέτως πρησμένοι από την αβιταμίνωσιν, όλοι όμως κακοντυμένοι και με φυσιογνωμίαν ζωγραφίζουσαν την θλίψιν και την αγωνίαν μας. Εκάναμε μιαν πρώτην θρησκευτικήν τελετήν και εκρούσαμεν το σοφάρ* δια να καλέσωμεν όπως έλθουν να μας συναντήσουν και κείνοι από τους ιδικούς μας που είχαν εκτοπισθή απανθρώπως από τον αδυσώπητον διώκτην μας και των οποίων δεν εγνωρίζαμεν ακόμη την τραγικήν τύχην».

Πηγή: Μωυσή, 2011: 32.

*σοφάρ: κέρατο κριαριού που παράγει έναν υποβλητικό ήχο και χρησιμοποιείται σε εβραϊκές τελετές.

Β. **«**Η πρώτη μέρα της λευτεριάς είναι ένα μεγάλο ποτάμι. Βλέπεις στους δρόμους και στις πλατείες της Αθήνας μια φουρτουνιασμένη ανθρωποθάλασσα, που όλο και μεγαλώνει όλο και πλαταίνει και γεμίζει την πόλη με τη βουή μιας δύναμης, που θέλει να ξεσπάσει, ν' αλαφρώσει από την οργή που πολύ την έχει βασανίσει, να γίνει παντού κυρίαρχη και να μη βρίσκει πουθενά εμπόδια […]. Όλοι και όλα νιώθεις πως κάποια ετοιμασία κάνουν. Κι αν στήσεις μ' επιμονή αυτί, ακούς, ξεχωρίζεις τα βήματα μιας νέας ζωής, που έρχεται με καλπασμό. Ωστόσο, όσο και αν προσπαθείς δεν καταφέρνεις να καταλάβεις και να πεις αν είναι φιλικά τα βήματα που ακούς, αν η ευτυχία που πρέπει πια ναρθεί ή η Δευτέρα Παρουσία, η ώρα που θα γίνει η μεγάλη Κρίση έπειτ' από τα βάσανα που πέρασε ένας ολόκληρος λαός, η χώρα όλη, ο κόσμος όλος».

Πέτρος Χάρης, *Ημέρες Οργής*, Αθήνα 1979.

Ομάδα Β

Αφού δείτε τη συνέντευξη του Ραφαήλ Μωυσή (3':30''), κρυμμένου παιδιού στην Αθήνα της Κατοχής, σε ιστοσελίδα του Εβραϊκού Μουσείου Ελλάδας (Αθήνας) και διαβάσετε το σύντομο συνοδευτικό κείμενο στην ίδια ιστοσελίδα, να απαντήσετε:

- Γιατί ήταν δύσκολη η ζωή στο Ψυχικό τον Δεκέμβριο του 1944 – Ιανουάριο του 1945, για την οικογένεια Μωυσή, σύμφωνα με την αφήγηση του Ραφαήλ; Ποια ήταν τα προβλήματα;
- Ο ηλικιωμένος Ραφαήλ Μωυσής αφηγείται μια ιστορία από τότε που ήταν παιδί. Γιατί την θυμάται; Πόσο καλά –νομίζετε– την θυμάται;

16 Τα κείμενα ανακτήθηκαν από την ιστοσελίδα του Κεντρικού Ισραηλιτικού Συμβουλίου και την ιστοσελίδα του προγράμματος «Η Αθήνα ελεύθερη» (5/2/2022).

Ομάδα Γ

Αφού διαβάσετε το βιογραφικό σημείωμα για τον Μωύς Γιουσουρούμ στην ιστοσελίδα του Ε.Μ.Ε. και παρατηρήσετε τις φωτογραφίες που το συνοδεύουν, να προετοιμάσετε μια προφορική παρουσίαση για την ολομέλεια με έμφαση στη δράση του κατά τη διάρκεια της Κατοχής και στη σημαντική επιλογή που έκανε τον Σεπτέμβριο του 1943.

Ομάδα Δ

- Στο Εβραϊκό Μουσείο Θεσσαλονίκης διοργανώθηκε έκθεση με τίτλο «Νύφες χωρίς χαμόγελο. Εβραϊκοί γάμοι την επαύριον του Ολοκαυτώματος». Αφού παρατηρήσετε τις εικόνες και διαβάσετε το συνοδευτικό κείμενο εδώ**,** να προετοιμάσετε μια σύντομη παρουσίαση για να ερμηνεύσετε το παράδοξο του τίτλου της έκθεσης.

Παρουσίαση στην Ολομέλεια. Συζήτηση.

- Να διαβάσετε το ποίημα του Γιώργου Ιωάννου, Τα ηλιοτρόπια των Εβραίων με μουσική συνοδεία τη σύνθεση της Ευανθίας Ρεμπούτσικα Θάλασσα από Ηλιοτρόπια. Αν δημιουργούσατε μια εικαστική σύνθεση με “κατακίτρινα ηλιοτρόπια”, με ποιο τρόπο θα συνδέατε το έργο σας με τους Εβραίους;

Τα ηλιοτρόπια των Εβραίων

Κάθε φορά που τρίζει η σκάλα μας,
«λες να ’ναι αυτοί επιτέλους;» σκέφτομαι,
κι ύστερα φεύγω και με τις ώρες
κατακίτρινα ζωγραφίζω ηλιοτρόπια.

Όμως αύριο ώσπου να ξεχαστώ
στην αίθουσα αναμονής, το τραίνο
απ’ την Κρακοβία θα περιμένω.

Κι αργά τη νύχτα, όταν ίσως κατεβούν
ωχροί, σφίγγοντας τα δόντια
«αργήσατε τόσο να μου γράψετε»
θα κάνω δήθεν αδιάφορα.

Φύλλο εργασίας 7: Μνημεία και μνήμη

Ομάδα Α: Το μνημείο του Ολοκαυτώματος στην Αθήνα

- Στην ιστοσελίδα Γλυπτά της Αθήνας μπορείτε να δείτε φωτογραφία του Μνημείου του Ολοκαυτώματος στην Αθήνα και σχετικές πληροφορίες.[17] α)Συζητήστε για τις επιλογές της γλύπτριας, Ντιάννας Μαγκανιά, ως προς το σχήμα, το υλικό και το χρώμα του μνημείου. β) Το μνημείο βρίσκεται στον Κεραμεικό, στο σημείο όπου τέμνονται οι οδοί Ερμού, Ευβούλου και Μελιδώνη. Γιατί τοποθετήθηκε εκεί; γ) Καταγράψτε τα ονόματα των πόλεων που αναγράφονται στα μέλη του μνημείου.

Ομάδα Β: Η μνήμη του Ολοκαυτώματος

- Η Άρτεμις Αλκαλάη δημιουργεί ένα λιτό συλλογικό μνημείο μέσα από το πρότζεκτ, «Έλληνες Εβραίοι Επιζώντες του Ολοκαυτώματος». Στην ιστοσελίδα μπορείτε να παρατηρήσετε φωτογραφίες επιζώντων και να αναζητήσετε τα αποσπάσματα από τις συνεντεύξεις των Ματίλντα Βιτάλ και Ντίνου Μάτσα, μεταξύ άλλων.

Με ποια στοιχεία των φωτογραφιών δηλώνεται η εμπειρία του εγκλεισμού στα στρατόπεδα; Γιατί η καλλιτέχνις τοποθετεί στον ίδιο χώρο μια χειροποίητη κατασκευή σε σχήμα σπιτιού;

17 Σχετικό άρθρο μπορείτε να διαβάσετε και στην εφημερίδα Το Βήμα.

- Άρτεμις Αλκαλάη, *Η ταινία*, 2009, μικτή τεχνική, 100 x 70 εκατοστά (εικόνα αριστερά)
- Της ιδίας, *Το σπίτι*, 1998, μικτή τεχνική, 90 x 80 εκατοστά (δεξιά)

Ομάδα Γ: Μνημεία του Ολοκαυτώματος σε άλλες ελληνικές πόλεις

- Να δημιουργήσετε ένα ψηφιακό άλμπουμ εικόνων με μνημεία του Ολοκαυτώματος σε διάφορες πόλεις της Ελλάδας. Κάτω από κάθε εικόνα να συμπληρώσετε βασικές πληροφορίες (τόπο, χρονολογία κατασκευής, στοιχεία για τον αριθμό θυμάτων και τον τόπο εξόντωσης).
- Εναλλακτικά, μπορείτε να δημιουργήσετε ένα σύντομο βίντεο, για να παρουσιάσετε σε συμμαθητές-συμμαθήτριές σας τα βασικά στοιχεία ενός τέτοιου μνημείου.

Ομάδα Δ: Μνημεία του Ολοκαυτώματος εκτός Ελλάδος

- Να δημιουργήσετε ένα ψηφιακό άλμπουμ εικόνων με μνημεία του Ολοκαυτώματος που βρίσκονται σε άλλες πόλεις εκτός Ελλάδας. Κάτω από κάθε εικόνα να συμπληρώσετε βασικές πληροφορίες: τόπος, χρονολογία κατασκευής και στοιχεία για τον αριθμό θυμάτων και τον τόπο εξόντωσης).
- Εναλλακτικά, μπορείτε να δημιουργήσετε ένα σύντομο βίντεο, για να παρουσιάσετε σε συμμαθητές-συμμαθήτριές σας τα βασικά στοιχεία ενός τέτοιου μνημείου.

Ολομέλεια: Συζήτηση

- Η κατασκευή ενός μνημείου σε δημόσιο χώρο αποτελεί κοινό τρόπο μνημόνευσης του Ολοκαυτώματος. Μπορείτε να σκεφτείτε άλλους τρόπους απόδοσης τιμής στα θύματα και διαφύλαξης της μνήμης;

Αποτίμηση-αναστοχασμός

Δραστηριότητες για την ολομέλεια

1. Συμπληρώστε τον παρακάτω πίνακα συμπληρώνοντας κάθε φορά την ονομασία ενός μνημείου:

Το μνημείο του Ολοκαυτώματος στην πόλη μου …		
Τι ήξερα ήδη για αυτό;	Τι νέο ή διαφορετικό έμαθα για αυτό;	Τι θα ήθελα να μάθω περισσότερο για αυτό;

2. Τι θα θέλατε να μοιραστείτε με τους συμμαθητές-συμμαθήτριές σας από τις σκέψεις και τα συναισθήματα που σας προκαλεί το μνημείο του Ολοκαυτώματος στον Κεραμεικό στην Αθήνα;[18]
3. Το μνημείο στην Αθήνα αφηγείται με υλικό τρόπο και συντηρεί τη μνήμη. Ανακαλεί σκέψεις για την Αθήνα, για τους Έλληνες Εβραίους και για τους Εβραίους εκτός Ελλάδας. Δηλαδή συνδέεται με την τοπική, την εθνική και τη διεθνή ιστορία. Ποιες είναι οι σκέψεις αυτές;
4. Οι φθορές σε μνημεία του Ολοκαυτώματος δεν είναι σπάνιο φαινόμενο. Ποιοι νομίζετε ότι προκαλούν τέτοιες φθορές και για ποιους λόγους; Συζητήστε για το πρόβλημα σε ολιγομελείς ομάδες εργασίας και συγκρίνετε, στη συνέχεια, τις απόψεις στις οποίες θα καταλήξει κάθε ομάδα.
5. Γιατί αξίζει να θυμόμαστε το Ολοκαύτωμα μέσα από μνημεία και τόπους μνήμης στις πόλεις μας, όταν έχουν συμβεί τόσα άλλα εγκλήματα -και μάλιστα γενοκτονίες- στον κόσμο; Μπορείτε να συμβουλευτείτε τη σχετική ιστοσελίδα της *Διεθνούς Συμμαχίας για τη Μνήμη του Ολοκαυτώματος*.
6. Αφού παρακολουθήσετε προσεκτικά την ταινία μικρού μήκους **Ad libitum,** (https://bit.ly/3E6uISI) να επεξεργαστείτε τις παρακάτω δραστηριότητες:

   α. Ποια στοιχεία σας δίνονται στην έναρξη, για να εξηγήσετε τον τίτλο της ταινίας μικρού μήκους και τον λόγο παραγωγής της;

   β. Η ταινία αναπτύσσεται σε δυο τμήματα.

   - Ποιο είναι το περιεχόμενο κάθε τμήματος; Συντάξτε μία παράγραφο για να αναφερθείτε σε κάθε τμήμα.
   - Πού έχει πραγματοποιηθεί το γύρισμα κάθε τμήματος; Μιλήστε για τον εξωτερικό και τον εσωτερικό χώρο. Πώς επιτυγχάνεται η μεταξύ τους σύνδεση;
   - Υπάρχουν σκηνικά σε κάθε τμήμα; Αν ναι, είναι πραγματικά ή κατασκευασμένα;
   - Στο πρώτο τμήμα δεν υπάρχει μουσική επένδυση και στο δεύτερο λείπει η αφήγηση. Ποια είναι η δική σας ερμηνεία για την επιλογή αυτή;

   γ. Για ποιους λόγους θεωρείτε ότι είναι η κατάλληλη αφηγήτρια ή δεν είναι;

   δ. Ποια πρόσθετα στοιχεία για τον τόπο μνήμης σάς προσέφερε η παρακολούθηση της ταινίας;

18 Ή κάποιο άλλο, ανάλογα με τις ιδιαίτερες συντεταγμένες των μαθητών-μαθητριών.

ε. Ποια συναισθήματα σας προκάλεσε η παρακολούθηση της ταινίας;

7. Να περιγράψετε το πρόβλημα στο οποίο αναφέρονται τα δύο παρακάτω άρθρα. Ποια μπορεί να είναι τα ιδεολογικά κίνητρα των δραστών;
   https://www.kathimerini.gr/world/561684253/antisimitikes-epitheseis-se-ypsilo-dekaetias-diethnos-to-2021/
   https://www.kathimerini.gr/society/561494089/ioannina-vandalismos-sto-evraiko-nekrotafeio/

Για την σχετική με το πρόβλημα του σύγχρονου αντισημιτισμού στάση της Ευρωπαϊκής Ένωσης μπορείτε να διαβάσετε:
https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/el/ip_21_4990.

Μεταγνωστικές δραστηριότητες

Α. Δείτε το 1ο μέρος του βίντεο με τίτλο «Χρησιμοποιώντας ταινίες μαρτυρίας μέσα στην τάξη. Η ιστορία του Οβαδία Μπαρούχ» και συζητήστε για τα παρακάτω:

- Γιατί είναι σημαντική η δημιουργία βίντεο με μαρτυρίες επιζώντων του Ολοκαυτώματος, όπως αυτή του Οβαδία Μπαρούχ;
- Τι προσφέρει η προσέγγιση της προσωπικής ιστορίας (της αφήγησης ζωής) με τη μέθοδο «πριν, κατά και μετά [τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο]»; Συζητήστε το ίδιο ερώτημα, αφού δείτε την ταινία «Ένα βιβλιοπωλείο σε έξι ενότητες».

Β. Προτάσεις για παρακολούθηση ταινιών μικρού μήκους και ανάπτυξη δραστηριοτήτων παρόμοιων με αυτές που προτείνονται παραπάνω για την ταινία **Ad libitum**

- **Κρυφτό**, δημιουργός 13ο ΓΕΛ Περιστερίου: https://www.youtube.com/watch?v=LxI2chLAHrg
- **Το θαμμένο χειρόγραφο**, δημιουργός 7ο ΓΕΛ Νέας Σμύρνης https://www.youtube.com/watch?v=4N3FQ5uw58c
- **Εσθήρ Κοέν**, 2ο ΓΕΛ Καλυβίων https://www.youtube.com/watch?v=NLHjpZr9a3w&t=33s

Γ. Προτάσεις για δημιουργία ταινίας-ψηφιακής αφήγησης

- «Αυτοί που δεν έστρεψαν το βλέμμα» θα μπορούσε να είναι ο τίτλος ενός βίντεο για το μνημείο το αφιερωμένο στους Έλληνες Δικαίους των Εθνών στον εξωτερικό χώρο της Συναγωγής Μπεθ-Σαλώμ.
- «Μετά τη διαταγή», Δύο Αθηναίοι-Αθηναίες συζητούν για την διαταγή ΣΤΡΟΟΠ που μόλις δημοσιεύθηκε (3 Οκτωβρίου 1943). Σχολιάζουν την τύχη των Εβραίων και συζητούν για τη στάση που θα τηρήσουν οι ίδιοι / ίδιες.
- «Από το Χαϊδάρι στο Άουσβιτς». Ταξίδι με τα «τρένα του θανάτου».
- «Τα ηλιοτρόπια των Εβραίων» σενάριο με έμπνευση από το ποίημα του Γιώργου Ιωάννου.

Παράρτημα. Επιπλέον προτεινόμενες δραστηριότητες ανά φύλλο εργασίας

1. Στον ιστότοπο «Μνήμες από την Κατοχή στην Ελλάδα» θα δείτε την εικόνα ενός αντικειμένου. Να περιγράψετε το αντικείμενο και να εξηγήσετε τι είναι και πώς συνδέεται με το Ολοκαύτωμα στην Ελλάδα.
2. Να χρησιμοποιήσετε πληροφορίες και φωτογραφίες από την ψηφιακή εφαρμογή του Ε.Μ.Ε. «Οι Εβραίοι της Ελλάδας, 2300 Χρόνια Ιστορίας και Παράδοσης/ The Jews of Greece, 2300 Years of History and Tradition», για να ετοιμάσετε μία σύντομη παρουσίαση για συμμαθητές-συμμαθήτριές σας με αναφορές στη «μακρά διάρκεια» και τη διασπορά των εβραϊκών κοινοτήτων στον ελλαδικό χώρο
3. Αν φτιάχνατε ένα σύντομο οδηγό για επισκέπτες του Μνημείου του Ολοκαυτώματος στην Αθήνα, τι θα συμπεριλαμβάνατε σε αυτόν; Επιλέξτε 2-3 φωτογραφίες και συντάξτε ένα σύντομο κείμενο, μέχρι 200 λέξεις.
4. Αν θέλατε να δημιουργήσετε μία ιστοσελίδα με θέμα τις συνθήκες διαβίωσης των Εβραίων της Αθήνας στην Κατοχή, ποια βασικά κείμενα και φωτογραφίες θα αξιοποιούσατε; Σε ποιες πηγές (διαδικτυακές και έντυπες) θα κάνατε αναφορά;
5. Ο εκτοπισμός των Εβραίων από την Αθήνα κατά τη διάρκεια της Κατοχής εντασσόταν σε ένα ευρύτερο σχέδιο των Ναζί. Ποιο ήταν αυτό; Εξηγήστε το με συντομία. Στη συνέχεια, σημειώστε έναν ή περισσότερους όρους-κλειδιά που αποδίδουν το νόημα αυτού του σχεδίου.
6. Από το Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος μπορείτε να δανειστείτε την εκπαιδευτική μουσειοσκευή «Οι εβραϊκές γειτονιές της Ελλάδας». Αξιοποιώντας το υλικό της, αλλά και πληροφορίες από τον σχετικό ιστότοπο του Ε.Μ.Ε. να συγκρίνετε τις εβραϊκές κοινότητες που υπήρχαν πριν και μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο στην Ελλάδα.
7. Στην ιστοσελίδα αυτή αναφέρονται εβραϊκά αξιοθέατα στην Αθήνα. Ποια από αυτά γνωρίζετε, ποια όχι; Γιατί είναι σημαντικό να γνωρίζουν, όσοι δεν είναι Εβραίοι, για την ύπαρξη τέτοιων μνημείων;

Αναφορές σε βιβλιογραφία - δικτυογραφία

- Bowman, Steven (2009). *The Agony of Greek Jews, 1940-1945*. Stanford, California: Stanford University Press
- Βαρών-Βασάρ, Οντέτ (2012). *Η ανάδυση μιας δύσκολης μνήμης. Κείμενα για τη γενοκτονία των Εβραίων*. Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της Εστίας
- Βασιλικού, Μαρία. «Ολοκαύτωμα / Σοά». *Μνήμες από την Κατοχή στην Ελλάδα*. Ανάκτηση 10/2/2022
- Βατόπουλος, Νίκος. «Ένα βράδυ στην οδό Μελιδώνη». *εφ. Καθημερινή (12.10.2014)*. Ανάκτηση 5/2/2022
- Βατόπουλος, Νίκος. «Το παραμύθι των Γιουσουρούμ». *εφ. Καθημερινή (25.10.2015)*. Ανάκτηση 5/2/2022
- Βενέτσια, Σλόμο (2008). *Sonderkommando. Μέσα από την κόλαση των θαλάμων αερίων*. Αθήνα: Πατάκης
- Βενιαμίν εκ Τουδέλης (1994). *Το Βιβλίο των Ταξιδιών στην Ευρώπη, την Ασία και την Αφρική*. Εισαγωγή-σχόλια, Α. Σαββίδης, Κ. Μεγαλομμάτης, Μτφ. Φωτεινή Βλαχοπούλου. Αθήνα: Στοχαστής
- Διαδικτυακή ραδιοφωνική μετάδοση (podcast) με τίτλο «Ο Ισαάκ Γιουσουρούμ και οι Εβραίοι της Αθήνας». Με αφετηρία την οικογένεια του Ισαάκ Γιουσουρούμ, η οποία εγκαταστάθηκε στην περιοχή του Ψυρρή στα μέσα του 19ου αιώνα, η Αγιάτη Μπενάρδου συζητά με την Αναστασία Λουδάρου, για τους Εβραίους της Αθήνας, τις συνήθειες και τις παραδόσεις τους. Σειρά «Ιστορία μιας πόλης» - LiFO
- Πατρικίου, Αλεξάνδρα. «Ένας μικρόκοσμος στο κέντρο της Αθήνας: Το δημόσιο εβραϊκό σχολείο (1940-47)». Διάλεξη (31.1.2019) στο Ίδρυμα Μποδοσάκη.
- Ιστοσελίδα του Εβραϊκού Μουσείου Ελλάδος με τίτλο «Ιστορική πορεία - οι εβραίοι στην Ελλάδα» (8.6.2020). Ανάκτηση 5/2/2022
- Ιστοσελίδα της "Holocaust Encyclopedia" με τίτλο "Life in Shadows: Hidden Children and the Holocaust" του United States Holocaust Memorial Museum (USHMM). Ανάκτηση 5/2/2022
- Ιστοσελίδα της Διεθνούς Συμμαχίας για τη Μνήμη του Ολοκαυτώματος (International Holocaust Remembrance Alliance / IHRA) με τίτλο «Το Ολοκαύτωμα και άλλες Γενοκτονίες». Ανάκτηση 9/2/2022
- Ιστοσελίδα του Εβραϊκού Μουσείου Ελλάδος με συνδέσμους για ψηφιακές εφαρμογές, εικονική περιήγηση στο μουσείο, ψηφιακές εκθέσεις, αρχείο προφορικής ιστορίας, συλλογές του Ε.Μ.Ε., νέα-ανακοινώσεις. Ανάκτηση 5/2/2022
- Ιστοσελίδα του Εβραϊκού Μουσείου Ελλάδος με συνέντευξη του Ραφαήλ Μωυσή - κρυμμένου παιδιού στην Αθήνα της Κατοχής. Ανάρτηση 20.12.2017. Ανάκτηση 5/2/2022
- Ιστοσελίδα του Εβραϊκού Μουσείου Ελλάδος με τίτλο «Κρυμμένα παιδιά στην Ελλάδα της κατοχής» (14.4.2020). Ανάκτηση 5/2/2022
- Ιστοσελίδα του Εβραϊκού Μουσείου Ελλάδος με τίτλο «Ιστορική πορεία - οι εβραίοι στην Ελλάδα». Ανάρτηση 8.6.2020. Ανάκτηση 5/2/2022
- Ιστοσελίδα του ΚΙΣ (Κεντρικού Ισραηλιτικού Συμβουλίου) με τίτλο «Στη μνήμη του Μωυσή Γιουσουρούμ - Συνέντευξη στο περιοδικό ΑΛΕΦ». Δημοσίευση στο περιοδικό ΑΛΕΦ, τχ. 40, Ιούλιος-Αύγουστος 2011. Ανάκτηση 5/2/2022
- Ιστοσελίδα του Προγράμματος «Μνήμες από την Κατοχή στην Ελλάδα» με τίτλο «Κρυμμένα παιδιά». Ανάκτηση 5/2/2022
- Ιστοσελίδα του Προγράμματος «Μνήμες από την Κατοχή στην Ελλάδα» με τίτλο «Στρατόπεδο Χαϊδαρίου». Ανάκτηση 5/2/2022

- Ιστοσελίδα του Εβραϊκού Μουσείου Ελλάδος με τίτλο «Μωύς Γιουσουρούμ». Ανάρτηση 27.11.2018. Ανάκτηση 5/2/2022
- Ιστοσελίδα του Εβραϊκού Μουσείου Ελλάδος με τίτλο «Το Ολοκαύτωμα (άρθρο με περικοπές) - εν κινήσει χάρτης / χάρτης». Ανάκτηση 9/2/2022
- Ιστοσελίδα του Εβραϊκού Μουσείου Ελλάδος με τίτλο «Αρχιεπίσκοπος Αθηνών και πάσης Ελλάδος». Ανάκτηση 9/2/2022
- Ιστοσελίδα των Athens-Sculptures-Atenistas με τίτλο «Μνημείο Ολοκαυτώματος Ελλήνων Εβραίων». Φωτογραφία και κείμενο. Ανάρτηση 2010. Ανάκτηση 5/2/2022
- Ιστοσελίδα XYZ Contagion με τίτλο «Καλήν αντάμωσιν. Φιλιά εις τα παιδιά», το τελευταίο σημείωμα του πατέρα 02/04/1944. Ανάκτηση 5/2/2022
- Ιστοσελίδα στη *Μηχανή του Χρόνου* με τίτλο «Γιατί ο σουλτάνος Βαγιαζήτ κάλεσε τους Εβραίους που εκδίωξαν οι καθολικοί βασιλείς της Ισπανίας». Ανάκτηση 14/2/2022. Πρβλ. https://bit.ly/3wFXwMH
- Ιωάννου, Γιώργος (1954) «Τα ηλιοτρόπια των Εβραίων». Ψηφίδες για την ελληνική γλώσσα, Λογοτεχνία και πόλεις. Ανάκτηση 3/4/2022
- Λουδάρου, Αναστασία (2017). «Στα ίχνη της εβραϊκής παρουσίας στην Ελλάδα: Ιστορικά και Αρχαιολογικά Τεκμήρια της Μακραίωνης Ιστορίας των Ελλήνων Εβραίων». Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος. *20ό σεμινάριο για εκπαιδευτικούς. Διδάσκοντας για το Ολοκαύτωμα στην Ελλάδα 9-11 Μαρτίου 2017*. Αθήνα: Ιωνικό Κέντρο Λυσίου 11, σσ. 10-16. Ανάκτηση 14/2/2022
- Μπακουνάκης, Νίκος. «Η Αθήνα απέκτησε Μνημείο Ολοκαυτώματος». *εφ. Το Βήμα (11.05.2010)*. Ανάκτηση 10/2/2022
- Μωυσή, Ασέρ (2011). *Κληροδότημα. Επιλογή από μελετήματα του Έλληνα-Εβραίου ηγέτη και συγγραφέα με εισαγωγή και σχόλια από το γιο του Ραφαήλ Μωυσή*. Αθήνα. Ανάρτηση στο kis.gr. Ανάκτηση 5/2/2022
- Νατζαρή, Μαρσέλ (2018). *Χειρόγραφα 1944-1947. Από τη Θεσσαλονίκη στο Ζοντερκομάντο του Άουσβιτς*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια
- Νικολαΐδου, Μαρία (2021). «Εισιτήριο 3ης θέσης, αριθμός 16201 – Ο εκτοπισμός των Ελλήνων Εβραίων με τα τρένα της σιωπής». Ανάρτηση στο ertnews.gr. Ανάκτηση 5/2/2022
- Νόμος 2456 περί Ισραηλιτικών κοινοτήτων ΦΕΚ Α΄ 173/2-8-1920, σσ. 1720-1722. Ανάκτηση 5.2.2022
- Πλατφόρμα Τηλεκπαίδευσης Εβραϊκού Μουσείου Ελλάδος. Ανάκτηση 10/2/2022
- Πρόγραμμα Σπουδών Ιστορίας Γυμνασίου ΦΕΚ Β΄ 5233/11-11-2021. Ανάκτηση 5/2/2022
- Ρεμπούτσικα, Ευανθία «Θάλασσα από ηλιοτρόπια». Ανάκτηση 3/4/2022
- Σακκά, Βασιλική. Η ιστορία στην εποχή του οπτικού πολιτισμού: Κινηματογράφος και διδασκαλία της Ιστορίας. Ανάρτηση στο academia. Ανάκτηση 15/5/22
- Σίδερης, Θωμάς (2019). *Τα τρένα της σιωπής. Οι "πόλεις" των Εβραίων στο Τερεζίενσταντ και στην Τρεμπλίνκα*. Αθήνα: Γαβριηλίδης. [Επανέκδοση το 2021 από τις εκδόσεις Ταξιδευτής]
- Σταυρουλάκης, Νίκος (1996). «Οι Εβραίοι της Ελλάδας». *Επτά Ημέρες - Καθημερινή*. Ανάκτηση14/2/2022από το https://anemourion.blogspot.com/2017/12/blog-post_30.html.
- Τραγούδι παραδοσιακό σεφαραδίτικο, με τίτλο «Adio Kerida», σε ερμηνεία της Yasmin Levy. https://www.youtube.com/watch?v=Qrv2TGqTE0Y.Ανάκτηση 5/2/2022
- Φλάισερ, Χάγκεν (1995). *Στέμμα και σβάστικα. Η Ελλάδα της Κατοχής και της Αντίστασης 1941-1944*. Αθήνα: Παπαζήσης

- Φωτογραφία («Η αληθινή και από κάτω η ψεύτικη ταυτότητα του Ασέρ Δαβίδ») από ψηφιακή παρουσίαση σε ιστοσελίδα του Εβραϊκού Μουσείου Ελλάδας με τίτλο «Δαμασκηνός Παπανδρέου (1891-1949). Αρχιεπίσκοπος Αθηνών και πάσης Ελλάδος» (23.4.2020). Ανάκτηση 5/2/2022

Προτάσεις για περαιτέρω μελέτη

- Αμπατζοπούλου, Φραγκίσκη (1993). *Το Ολοκαύτωμα στις μαρτυρίες των Ελλήνων Εβραίων*. Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής (Επίκεντρο).
- Γατσωτής, Παναγιώτης (2017). *Διδακτικές προσεγγίσεις του Ολοκαυτώματος με την αξιοποίηση έργων τέχνης*. Academia
- Γεωργιάδου, Αγάθη & Δεμερτζή, Βασιλική (επιμέλεια) (2017). *Ναζισμός: Το ολοκαύτωμα των αξιών*. Αθήνα: Ρόδον
- Καβάλα, Μαρία (2015). *Η καταστροφή των Εβραίων της Ελλάδας (1941-44)*. Κάλλιπος, Ανοικτές Πανεπιστημιακές Εκδόσεις
- Κόκκινος, Γιώργος (2020). *Το Ολοκαύτωμα και η ευρωπαϊκή ιστορική συνείδηση*. Αθήνα: Gutenberg - Γιώργος & Κώστας Δαρδανός
- Κόκκινος, Γιώργος (2015). *Το Ολοκαύτωμα. Η διαχείριση της τραυματικής μνήμης. Θύτες και θύματα*. Αθήνα: Gutenberg
- Κόκκινος, Γιώργος (2013). «Ο φασισμός, ο εθνικοσοσιαλισμός και το Ολοκαύτωμα στη δημόσια σφαίρα και τον κινηματογράφο - Ενδεικτικές περιπτώσεις». Κιμουρτζής, Παναγιώτης (επιμέλεια). *CineScience. Ο κινηματογράφος στον φακό της επιστήμης*. Αθήνα: Gutenberg, 279-332
- Κόκκινος, Γιώργος – Βλαχού, Μαρία – Σακκά, Βασιλική – Κουνέλη, Ευαγγελία – Κώστογλου, Αγγελοουρανία – Παπαδόπουλος, Σταύρος (2007). *Προσεγγίζοντας το Ολοκαύτωμα στο ελληνικό σχολείο. Ένα εκπαιδευτικό, ερευνητικό πρόγραμμα για μαθητές Δημοτικού, Γυμνασίου, Λυκείου*. Αθήνα: Ταξιδευτής
- Κούνιο-Αμαρίλιο, Ερίκα & Ναρ, Αλμπέρτος (2015). *Προφορικές μαρτυρίες Εβραίων της Θεσσαλονίκης για το Ολοκαύτωμα*. Αθήνα: Ευρασία
- Λεμονίδου, Έλλη (2013). «Εθνική ταυτότητα και κινηματογράφος στη μεταπολεμική Γαλλία». Κιμουρτζής, Παναγιώτης (επιμέλεια). *CineScience. Ο κινηματογράφος στον φακό της επιστήμης*. Αθήνα: Gutenberg, 333-366
- Μόλχο, Ρένα (2015). *Το Ολοκαύτωμα των Ελλήνων Εβραίων. Μελέτες Ιστορίας και Μνήμης*. Αθήνα: Πατάκης
- Παληκίδης, Άγγελος (επιμέλεια) (2013). *Κριτικές προσεγγίσεις του ναζιστικού φαινομένου. Από την ιστοριογραφία και την πολιτική θεωρία στη σχολική ιστορική μάθηση*. Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο
- Συλλογικό έργο (2007). *Το Ολοκαύτωμα των Ελλήνων Εβραίων. Μνημεία και μνήμες*. Αθήνα: Κεντρικό Ισραηλιτικό Συμβούλιο Ελλάδος / Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς